

Тыва Республиканың Чазаанда Хүн айтырыында — ЧАЗАК ОТЧЕДУ

Апрель 14-те, вторникте, Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Аңаа 20 хире айтырыгларны чугаалашкан. Хуралдың хүн чурумунга кирген кол айтырыг «Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылда кылып чоруткан ажил-чорудулгазы болгаш республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизинге делегей саң-хөө кризисиниң уржуктарын чавырылдылары-биле ап чорудуп турар хемчеглер дугайында Отчет» болган.

Хуралды Чазак Даргазы Ш. Кара-оол башкарып эрттирген. Ол Чазак Отчедунга хамаарыштыр бодунун бодалдарын, ам-даа чедир кылып ужурулг айтырыгларга доктаап, чон ортузунга тайылбыр ажилын чорударын, кожууннарга ужуражылгаларны организаптап эрттирерин Чазак кежигүннеринге дааскан.

Чазак Отчедунда 2008 чылда Чазактың кылып чоруткан ажилының анализин берген. Кол черинде республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизи, чоннун амыдырал-чуртталгазының байдалы дээн ышкаш кол-кол айтырыглар ээлеп турар. Бистиң республика кедээ ажил-агыйлыг болганда, бо айтырыг ында бир кол черде. Чоокта чаа Чазак Баштыңы Россияның кедээ ажил-агый сайыды-биле ужуражып, республикага агроулетпүр комплекзин хөгжүдериниң дугайында чугааны кылган. «2012 чылга чедир кедээниң социал хөгжүлдизи» деп федералдыг тускай сорулгалыг программаның күүселдизи-биле республикага көрдүнгөн саң-хөөнү бүрүнү-биле аңгылап бээрин, эң чугула айтырыгларны тургузуп, ук программаны акшаландырыярының хемчээлин 60 млн. рубльге көвүдери көрдүнгөн. 2009 чылда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлгө ажил-агыйының, «Каа-Хем» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгелерниң сүт-бараан фермаларын тудары планнаттынып турар. Оон соонда чылдарда «Нива» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң сүт-бараан фермазының тудуу-биле

С.Шойгу аттыг «Балгазын» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң, «Чодураа» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң, «Шык-Бажы», «Намзырай» кедээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң, «Эйлиг-Хем» ККБ-ниң, «Биче-Тей» КАБ-тың, «Таңды-Сыны» МКБ-ниң сүт-бараан фермаларын эде тудар. Бо сүт-бараан фермалары сүт-саан саап бүдүреринден аңгыда, ол продукциязын сөөлгү чадага дээр болбаазырадып, чонга, садыг четкилеринге белен продукцияны бээр аргалыг болур. 2008 чылда сүт бүдүрүлгези 53,8 муң тонна турган болза, 2012 чылда 75,0 муң тонна чедир көвүдээр. 2009-2011 чылдарда программаның акшаландырыяшының хемчээли 1,8 млрд. рубль ажыг болур, оон иштинден федералдыг бюджеттен 1050,3 млн. рубль, тус черининден — 104,4 млн., а бюджеттен дашкаар үндезин-нерден — 105,6 млн. рубль.

Амгы үеде өзөп чиген хоюус, малывыс кежин-даа, дүгүн-даа дужаап, оон продукция кылып алыр аргавыс чок-ла болгай. Ынчангаш Чазактың мал ажил-агыйлыг Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Чөөн-Хемчик кожууннарга дүктүн баштайгы болбаазырадылганын кылып база дүктен аргып-даараар материалдар бүдүрер бичежек цехтерни аждарын көрүп турарын деткивес аргажок. Алгы-кеш эттээр цехтерни Эрзин кожуунга база Ак-Довурак хоорайга аждар.

Чазак Отчедунда биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр талазы-биле улуг ажилдар чорудары көрдүнгөн. Бистиң

республикада улуг бүдүрүлгелер чок болганын республика бюджетинче кирип турар улуг үндүрүлгелер база чок. Ажыы-биле чугаалаар болза, сайгарлыкчыларже чондан кирип турар акша-көпөөк республикадан дашкаар чоруп турар болгай. Ылангыя шынары багай, кижилерни хораннап болур арага-дары аймаа садыг-саймаа черлеринде шыгырт долган. Ону сайгарлыкчылар бистен кирген акша-биле чиик өртекке садып алгаш, мында садып турар болгай, оон шынарының дугайында чугаалаан-даа ажыы чок. Оон хоразындан чеже кижин, харын-даа чаш ажы-төлдөр өлүп хорап турар-дыр, чугаалаары безин коргунчуг. Эрткен чылын республикага арага, суксуннар бүдүрүп кудар күрүнениң «Чагытай» каттышкан бүдүрүлгезин ажиткан соонда, «дам-на арагага дүлдүнүп турар тываларга ам база арага бүдүрер чер ажыдып алган» деп чугаалар тарай берген турду. Мен бодум безин ону баштай деткивейин турдум. Оон соонда бодап олурарымга, кандыг-чүү-даа болза, боттарывыска бүдүргөн арыг продукция-дыр, а мында чугаа чүглө продукцияда-даа эвес, боду-вустун бүдүргөн продукциявыс, оон кирген орулга республикавыска артып калыр, республикага акша эргилдизинге улуг рольду ойнаар дээрзи билдингир. Арага аймаан ижи билири кижин бүрүзүнүн культуразындан хамааржыр. Амгы үеде бо бүдүрүлгө алкоголь чок суксун аймаан болгаш минералдыг сугну, каттан хандыларны, арыг экологтук тайга черлериниң мөөгүзүндөн, тооруундан, эм үнүштеринден янзы-бүрү суксуннарны, кижиниң кадынга ажыктыг сироп аймаан кылып эгелээр. Тыва улус боду-вусту-дур деп чүлдү үнелеп, черле бодап чоруур болзувусса эки. «Енисейский» куш фабриказын долгандыр чугаа база-ла хей болгай. Кайда-чүде «Буштун дагаа-зының буттары» чирииниң орунуга

боттарывысты болза, арыг-даа, сеткилге-даа чиик, чоок хире. Эрткен чылын чайын төрүүр дагаа садып алыр дээш тыппаан мен, боду-вусту турда амыр чүве-ле болгай, баргаш, кашты күзей-дир сен, ынчаны садып алыр. Ындыг үе келиринге бүзүрөп олурар мен. Ниитизи-биле Чазак бо чылын биче сайгарлыкчы чорукту сайзырадырынга 30 млн. рубльди федералдыг бюджеттин субсидияларындан немей аңгылаан, а республика бюджетинден — 15 млн. рубль.

Республиканың кайы-даа булуңнарынга баар болзувусса, буступ дүжер чеде берген бажың-балгатта чурттап олурар хей ажы-төлдүг өг-бүлелер эвээш эвес. Республиканың Чазаа озал-ондактыг бажыңнардан хамаатыларны көжүрери-биле 300 млн. рубль акшаландырыяшының аңгылаан.

Бөдүүн чоннун бергедежип турар бир айтырыгы — транспорт, аргыжылга. Муниципалдыг транспорт бүдүрүлгелериниң автобус парыгын чаартырынга 37,6 млн. рубльди аңгылаары көрдүнгөн.

Чазак хуралының уругларның чайгы дыштанылганының дугайында айтырыгны база чугаалашкан. Бо талазы-биле дыңнадыгны Өөредилге, аныктар политиказының яамызының сайыды П.А. Морозов кылган. Уругларның чайгы дыштанылганын уруг чүглө кил немеп алзын дээш организаствас, оларның кадыын быжыглаары-биле ажилдар чорудар ужурулг дээрзин Чазак Даргазы онзаап демдеглээш, чамдык черлерде (Чаа-Хөл кожууну чижек кылдыр алган-автор) уругларның дыштанып, удуп турар черлери амгы үеде дүүшпес, «эрги шагын кедээ байдалы»-биле артып турарын ол шүгүмчүлээн.

Чазак хуралынга өске-даа чугула айтырыгларны чугаалашкан болгаш чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Светлана МОНГУШ.

Тыва Республиканың Чазааның Сүт-Хөл кожуунда төлээзиниң — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының девискээр хөгжүлдизиниң болгаш тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады ажилдажылга эргелелиниң килдис начальнигиниң дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

1. Тыва Республиканың Чазааның Сүт-Хөл кожуунда төлээзиниң — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының девискээр хөгжүлдизиниң болгаш тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады ажилдажылга эргелелиниң килдис начальнигиниң албан-дужаалынга Маны Колхозпайович Кызылды 2009 чылдың апрель 9-тан томуйлаар.

2. Тыва Республиканың Чазааның Аппарады М.К. Кызыл-биле албанның хуусаалыг керээзин чарар. Үндезини: М.К. Кызылдың 2009 чылдың апрель 7-де билдириши-кин.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2009 чылдың апрель 9
№ 48-РП.

Чогаалчы болгаш үе

АДЫН МӨҢГЕЖИТКЕН

Апрель 15-те Тываның Улустун чогаалчызы С.С.Сүрүн-оолдун төртүтүнгөн хүнүнде найысылал Кызылдың Кочетов кудумчузунун 102 дугаар бажыңының чоогунга хей чон чыгып келген: чогаалчылар, эртемденнер, журналистер, башкылар, студентилер. Кижин бүрүзүнүн арын-шырайында өөрүшкү чайынналган, чугаа-соот-даа кедергей, үрде көрүшпээн кижилер хол тутчуп мендилежип, «Сүрүн-оол чогаалчы бисти чыйы каапты ала?!» дичип турду.

Шынап-ла, езулуг байырлал. Бо бажыңга 1965—1995 чылдарда Салим Сазыгович Сүрүн-оол хей-хей чогаалдарны бижээн. Чогаалчының 85 харлаан хүнүнде оон чурттап чораан бажыңынга мемориалдыг самбыраның ажыдыышыны болган. Ында чогаалчының чуруун чураш, «Бо бажыңга Тываның Улустун чогаалчызы, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Салим Сазыгович Сүрүн-оол ажилдап-чурттап чораан» деп ында бижээн. Байырлалга хей кижин чылыг-чымчак сактыышкыннарны кылып, мөгейишкынниң хүндүткелин кылган.

Улаштыр чогаалчылар, эртемденнер — шупту Национал музейге байырлалды уламчылаан. Салим Сүрүн-оолдун дугайында сактыышкыннарны кылып, чогаалдарын сайгарып, оон ырларын ырлажып, шүлүктөрүн номчуп, чогаалчының тыва радионуң алдын фондузунда бижиттинген чугаазын улуг өөрүшкү-биле дыңнаан. Бо төөгүлүг болушкуннар дугайында бистиң корреспондентивистиң чүүлүн дараа-зында үнер «Шын» солундан номчуур силер.

Светлана БАЛЧЫР.

АВИАРЕЙСТЕР ЧОРУП ЭГЕЛЭЭН

катап чоруп эгелээн.

Новосибирск авиакомпанияның ужудуучуларының кылып турар бо ужудуушкуннарының маршруду мындыг. Вторник болгаш пятница хүннеринде Новосибирскиден ужуп үнгөн самолет Кызылга келгеш, Красноярск хоорайже пассажирлерни алгаш, чедиргеш, оон Кызылче кээр пассажирлерни эккелгеш, Новосибирск чедер пассажирлерни ап алгаш ужуп чоруптар.

Апрель төнчүзүнде Абакан хоорайже база рейс туруптарын аэропорттун ажилдакчылары дыңнаткан.

2009 чылдың апрель 2-ден эгелеп «Новосибирск-Авиа» авиакомпаниязы Новосибирск — Красноярск, Абакан — Кызыл агаар маршруттарынга Ан-24 маркалыг самолеттар-биле аргыжылганы күүседип эгелээн.

Авиабилеттериниң өртээ:

Кызыл — Абакан — 2500 рубль.
Кызыл — Красноярск — 3900 рубль.
Кызыл — Новосибирск — 6400 рубль.
Абакан — Красноярск — 2500 рубль.
(Расписание 2-ги арында).

Тываның чурттакчыларынга Сибирьниң хоорайлары: Красноярск, Новосибирск-биле аргыжарынга эптиг чүүл — авиарейстер

Кыштаглаашкынның нарын айтырыглары

ААР УРЖУКТАРНЫҢ ЧЫЛДАГААНЫ — УДУРТУКЧУЛАРДА

Кыштаглаашкын үези түлүктөп турар өйдө республиканың иштинде ниити байдалдың кандыгын Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының мал ажыл-агый талазы-биле килдис начальниги Сергей Михайлович Шырапайдан айтырган мен.

— Мөңгүн-Тайгада хар ам-даа эривезен дээрден башка, шупту кожууннарда болгаш улуг хар дүшкен Эрзин, Тес-Хемде чер карарып, малчыннарның кыштагларында чедер орук-чириктиң байдалы нарыдаан.

Мөңгүн-Тайгадан көдээ ажыл-агый эргелелиниң специалистери, “Малчынның” директору ам чаа кээп чорду, олар кыштаглаашкынның ниити байдалы чүгээр деп демдегеп турар-дыр. “Мөген-Бүренин” байдалына хамаарыштыр кандыг хемчеглерни алырын чугаалажып, боттук дуза чедирери-биле кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы база кээп чораан, боттарының шыдаар шаа-биле кылып чорудар хемчеглерин олар алган.

Мал оолдаашкыны ниитизи-биле түлүктөй берген. Ниити шээр малдың 58 хуу чаш төлү хүлээп алдырган. Олар онча-менди, а инек малдың оолдаашкыны 52 хуу чедер берген бооп турар, массалык-биле өлүп хораар барымдаалар ам дээрлинде чок, кожууннарның эргелелиниң дыңнадып турар санчурагайлары-биле алырга, малдың өлүп хораар таварылгалары бар, 4 айның мал отчеду-биле бергедеп турар ийи кожууннары-биле келген медээлерден алырга, Мөңгүн-

Тайгага болган улуг хат-шуурганның уржундан 1104 баш шээр мал өлгөн бооп турар, а Эрзинде 894 баш мал өлгөн.

Бо ийи кожуунга дуза кадар талазы-биле хемчеглер алдырган, кожууннарның боттарының ап турар хемчеглери-биле чергелештир республиканың бюджетинден аңгыда, алыр ужурул субсидияларны оларга шилчиттис, 1 дугаар кварталда акшаландырышкынының аайы-биле акша-хөреңгини бердивис, 2 дугаар кварталда база Саң-хөө яамызынче бистер чагыларны бердивис, ол акшалар бо хонуктарда ам-даа келбээн. Мал аарыгларына удур демисел чорудар эргелел бодунуң иштики курлавырларының акша-хөреңги талазы-биле бергедээн кожууннарда хуваалданы кылган. Ынчангаш кыштаглаашкын хорамча чок эки түңнелдерлиг болзун дээш чогуур хемчеглерни алган.

Бо хонуктарда ниитизи-биле төрүүр 535 муң хой-өшкү бар бооп турар, ооң иштинде 313 муң баш шээр мал төрүпкөн, 931 баш чаш мал хораан. Ооң иштинде ара салган чаш малдың саны 1747 болган. Тодаргайлап чугаалаар болза, ниитизи-биле көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде бөгүн 66165 хой төрүүр турган болза, 23370 баш, азы 37 хуузу төрүүр. Чонда 62 хуу мал төрүпкөн, азы ортумаа-биле 100 баштан 58 башты алган. Инек малдың оолдаашкыны-биле бо чылын республикада бүгү хевирлериниң ажыл-агыйларында 56 муң баш инек төрүүр ужурул турган, оларның 21 муңу бо хонукта төрүүр болгаш чаш малдың байдалы онча-менди. Ховар деп санадып турар сарлык малды Бай-Тайга болгаш Мөңгүн-Тайгада азырап турар, баштайгы адааным кожуунда оларның 32 хуузу төрүүр, өскезинде — 19 хуузу төрүүр бооп турар. Ивилер дугайында медээ ам-даа келбеди.

— Сергей Михайлович, ниити малдың хой-өшкү-биле өлүп хорап турарының кол чылдагааннары чүдөл?

— Мал эмчилериниң-даа, бистин-даа специалистеривистин санал турары-биле алырга, бо чылдың кыштаглаашкынына черле кошкак белеткенгенинден, мал ажыл-агыйларның харысалгалыг даргаларындан эрткен кышка белеткел

ажылдарын бодамчалыг чорутпаан-ындан дорт хамааржыр деп бо-даар-дыр бис. Кыштаглаашкынга кандыг-даа аар-берге негелделер турза-даа, бүгү-ле аргаларны тып, чаза белеткенип алыр турган ужурул. Эрткен чылын 117 муң тонна си-генни белеткеп алган турган бол-гай бис, херек кырында соок кыш-ты хүр-менди ажып эртип алырынга 623 муң тонна си-ген негетинер ужурул чүве-дир. Эртем езугаар норма-чижекке хамаарыштыр чугаалаар чүве болза, чаңгыс башка онааштыр 16 чөм единицаны санал каан турар ужурул, а бистер чүгле 2 единицаны белеткээн бис.

Черле тус черлериниң удуртубаштаар черлери, малчын ажыл-агыйлар болгаш хуу-даа малдыг кижилер одар-белчинрге эмин эрттир идегээр-дир бис. А улуг хар чааптарга, ам кээп девидеп, оон-моон дуза дилеп, малывыс өлүп хорал, даван-дуоу тастап тур деп чарлаттынып, чарбыттынып эгелээр. Ол бүгүнү кым харылаар ужурул? 131 дугаарлыг хоойлу езугаар тус черниң удуртулгазы, ажыл-агыйларның даргалары харылаар ужурул. Хуу малдыг кижилер харын боттарының шаа-биле кышка ыяк белеткенип алган боор-дур. Капитализмниң рынок үезинде чурттап турар болганы-выста кымның канчаар амыдырап шыдаары илейтир-ле кестүп келир-дир. Чамдык удуртукчуларның яамының Шыырапай дарга маңаа келбээн, ону сайгарбаан, дуза катпаан, а Эрзинге 5 катал четкеш келген деп телевизорга мени буруудып турарын көргөш, кижилер кай-гаар-дыр. Мен, бодум хуумда, үс-түнде даргаларга, сайытка чагыр-тыр апаар мен. Ол шак ыңдыг чижектиг хомудалдарны чугаалаан кижиниң иштики делегейиниң, сагыш-сеткилиниң, аажы-чаңының, культуразының кызыы бооп тура-рын бадыткап турары ол-дур. Боттарының-на кылыр ужурул ажы-лының багай түңнелдерин өскелерге чууй каары — эрги үениң артынчылары-дыр, ыңдыг берге таварылгаларны болдурбас деп боодар болза, тус черлер ыңдыг удуртукчулар-биле боттары шыңгыы ажылдаар ужурул.

Карим МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты
В.К. Ондарга тыпсырының дугайында

Көдээ ажыл-агый адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожууннуң Чадаана хоорайда хууда дузалал ажыл-агыйының кадарчызы Валерий Кысыдакович ОНДАРГА тыпсыр.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 10 № 73

«Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Н.Т. Ултургашевага тыпсырының дугайында

Тыва Республиканың культура болгаш эртем адырынга аныяк кадрларны белеткээринге ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Кемеровонун культураның болгаш уран чүүлдүн күрүне университетиниң улустун уран чүүл культуразының төөгүзүнүн болгаш теориязының кафедра эргелекчизи, профессор, культуология доктору Надежда Торжувена УЛТУРГАШЕВАГА тыпсыр.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 13 № 74

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

— Тыва Республиканың Чазанда

ХӨӨМЕЙЖИЛЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕЛЕР

Профессионал хөөмейжилерге чиигелделиг пенсия тыпсырының айтырынга хамаарыштыр чугааны Чазак Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак эрттирген. Бо айтырыгны 1994 чылда-ла делегейниң «Хөөмей» төвү көдүргөн.

Оон шийтири Бүгү-россияның чогадыкчы ажылдакчыларының албан-дужаалдарына оларның мергежилдериниң хайы-биле эдилгелер кириеринден хамааржыр, хөөмейжилер база олче кирген турар ужурул. «Хөөмей» төвү 15 чылдың дургузунда Новосибирскиниң медицина университетиниң эртемденери-биле хөөмейжилерниң шинчилээшкинин чорудуп келген. Хөөмейни күүседип турар үеде тыныш албас чорук организмге хоралыг дээрзиниң дугайында материалдар чыгдыган.

«Хөөмей чылында» болуп эрткен симпозиумга киржилге соонда Моол бодунуң хөөмейжилеринге пенсия тыпсырының дугайында хоойлуну хүлээп алган. Делегейниң «Хөөмей» төвүнүн директору эртемден З.К.Кыргыстың чугаалап турары-биле Тывага ыңдыг хоойлуну хүлээп аптар болза, амдыызында 20 чыл ажыр профессионал сценага ажылдап келген чүгле 4 хөөмейжи олче кирип болур. Профессинал күүседикчилерге кымнарны хамаарыштырып болурун база тодарадыр апаар. Республиканың уругларның уран чүүл школазының өөреникчилери бичии-зинден-не хөөмейлеп эгелеп турар болгай, оларны кайы категорияга хамаарыштыралы дээн ышкаш айтырылгалар туруп кээр-дир. Бичии кижиниң үр чылда хөөмей күүседип чорууру ооң мага-бодунга болгаш организминге хоралыг дээрзиниң чижээнге ат-сураглыг хөөмейжи Геннадий Туматты хамаарыштырып чугаалашкан. Ол 33-ле харлыында чок болган болгай. Нерв системасы-биле холбашкан психологтук күженишкнн организмни үрзэн бооп турар. Нью-Йоркка Рузвельт аттыг поликлиникага шинчилелдер соонда, Анат Кейдор мынча дээн (ол боду опера ыраажызы болгаш лор эмчи мергежилдиг): «Ужуру болза 15-17 чыл болгаш-ла хөөмейжилер пенсияже үнер ужурул, чүге дизе 30-40 харлыында-ла оларның мага-боду шаг чок апарып турар».

Чазак Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурактың сүмелеп турары-биле «Хөөмей» төвү чеди хонук хуусаада хөй чылда ажылдап келгени дээш чогадыкчы ажылдакчылардан кымнар чиигелде алырын өөренип көргөш, чогаа-

дыкчы мергежилдерниң амдыызында күштүг болуп турар даңзы-зынче кириер ужурул. Өске регионнарда ол талазы-биле байдалды база өөренип көөр апаар. РФ-тиң Чазаның Даргазы Тывага кээп чораан үезинде хөөмейжилерниң уран талантызын магадап дыңнаан. Ам чүгле Федералдыг хоойлу тургузукчуларын, РФ-тиң кадык камгалал болгаш күш-ажыл сайытта-рынга ол бүгүнү бүзүредир-биле эксперттерниң шыңгыы түңнелдери херек болуп турар.

«ИГИЛ ЧЫЛЫ» ЭРГЕЗИНЧЕ КИРГЕН

«Тывага Хөөмей чылын солаан Игил чылынга хамаарышкан хемчеглерниң чоруп турары чогуур дең-деп эвес дээрзин Чазак хуралында демдеглээн.

Реклама, чарлалдар, лозуннар Хөөмей чылынга тураскааттыг хевээр артып турар, оларны шагдала чаартыр ужурул. Игил чылын байырлап эрттирериниң дугайында Чазак хуралдарының шийтирлерин чонга чогуур үезинде чедир-бейн турар. Бо талазы-биле бүгү ажылдарны угулап-баштаары-биле Игил чылының дирекциязының секретарын сонгаан. З.Ю.Сүзүкей-ниң үр үеде сургакчылап чоруй барганын барымдаалааш, Игил чылының дирекциязының хүлээлгезин күүседирин Тыва Республиканың Чазаның чанында ГШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы З.Б.Самданга дааскан.

Хуралга Национал хөгжүм херекселдериниң ус-шевер мастерлериниң эвилелиниң даргазы кылып чоруттунган ажылдарының отчедун берген. Ус-шевер мастерлер июнь 26-да эртер делгелге-садыг-лажылгага, ТР-ниң Чазаның Даргазының грантызынга киржиринге белеткенип турар. Биче хемчээлдиг ээзилерни станоктар садып алырынга болгаш бүдүрүлгени калбар-тырынга ажылдаар. Хол-биле кылган ажылдарның өртээ 10 муң рубльдин иштинде болуп турар. Суй белектер продукциязын бүдүрүп эгелээр талазы-биле айты-рыгга Сайгарлыкчы чорук талазы-биле агентилелге мастерлер идегеп турар.

Национал оркестриниң коллектив «Бурунгунуң кыйгызы» деп акция-биле Игил чылынга тураскааткан улуг концерттиг барыын кожууннарже гастрольдаар. Май 28-30 хүннеринде улустун хөгжүм херекселдериниң үшкү регионалдыг конкурзу болуп эртер. Игил чылынга белеткел дугайында дараазында май эгезинде болур хуралга чугаалажы.

Саяна МОНГУШ.

Кызыл хоорайның аэропортундан 2009 чылдың чайгы үезинде агаар-биле аргыштырылгаларга самолеттар шимчээшкининиң РАСПИСАНИЕЗИ:

Номер рейса	Аэропорт отправления	Аэропорт прибытия	Время отправления	Время прибытия	Дни выполнения	Период выполнения	Тип ВС
2039	Новосибирск (Северный)	Кызыл	08.50	12.10	2...5...	07.04.2009 г.-21.04.2009 г.	Ан-24
2039	Кызыл	Красноярск (Емельяново)	13.00	14.25	2...5...	07.04.2009 г.-21.04.2009 г.	Ан-24
2040	Красноярск (Емельяново)	Кызыл	15.15	16.35	2...5...	07.04.2009 г.-21.04.2009 г.	Ан-24
2040	Кызыл	Новосибирск (Северный)	17.25	18.25	2...5...	07.04.2009 г.-21.04.2009 г.	Ан-24
2037	Новосибирск (Северный)	Абакан	11.00	13.20	1...5...	24.04.2009 г.-24.10.2009 г.	Ан-24
2037	Абакан	Кызыл	14.10	14.55	1...5...	24.04.2009 г.-24.10.2009 г.	Ан-24
2039	Кызыл	Красноярск (Емельяново)	15.45	17.10	1...5...	24.04.2009 г.-24.10.2009 г.	Ан-24
2040	Красноярск (Емельяново)	Кызыл	18.00	19.20	1...5...	24.04.2009 г.-24.10.2009 г.	Ан-24
2038	Кызыл	Абакан	11.20	12.10	2...6...	24.04.2009 г.-24.10.2009 г.	Ан-24
2038	Абакан	Новосибирск (Северный)	13.00	13.30	2...6...	24.04.2009 г.-24.10.2009 г.	Ан-24

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының хөй-ниити үндезининде ажилдап турар дузалакчыларының (чөвүлекчилеринин) дугайында

Дүрүмнү бадылаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ажил-чорудулгазының эксперт болгаш консультация деткимчезин хандырап сорулга-биле доктаадырым болза:

1. Мында капыскаган Тыва Республиканың Чазааның Даргазының хөй-ниити үндезининде ажилдап турар дузалакчыларының (чөвүлекчилеринин) дугайында

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың апрель 3-те №67 Чарлы-биле доктааткан

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының хөй-ниити үндезининде ажилдап турар дузалакчыларының (чөвүлекчилеринин) дугайында ДҮРҮМ

I. Ниити чүүлдер

1. Бо Дүрүм Тыва Республиканың Чазааның Даргазының хөй-ниити үндезининде ажилдап турар дузалакчыларының (чөвүлекчилеринин) (моон ыңай – дузалакчы дээр) ажил-чорудулгазын боттандырап чурумун доктаадып турар.

2. Дузалакчыга дээди эртемниг, чогуур мергежилдиг болгаш ооң мурнунга салдыг сорулгаларны шийтирилээринге эргежок чугула эртем ажылынга, удурткучу ажылга профессионал арга-дуржулгалыг Россия Федерациязының хамаатызы бооп болур.

3. Дузалакчы Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга ооң Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының эрге-байдалдың дугайында» №97 ВХ-1 Конституция хоойлузу база ол ышкаш Тыва Тыва Республиканың нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле тодараткан бүрүн эргелерин боттандыраарында дузалаар.

4. Дузалакчы бодунуң хүлээлгелерин төлевир чок үндезинге боттандыраар. Дузалакчыга күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалынга ажилдаары-биле холбашкан кызыгаарлаашкыннар неперевес.

5. Дузалакчы бодунуң ажил-чорудулгазынга Россия Федерациязының Конституциязын, федералдыг хоойлуларны болгаш Россия Федерациязының, Тыва Республиканың нормативтиг эрге-хоойлу актыларын, бо Дүрүмнү удуртулга болдурар.

6. Дузалакчыларның саныг составын Тыва Республиканың Чазааның Даргазы тодарадыр.

II. Дузалакчының кылып чорудар ажилдары болгаш хүлээлгелери

7. Дузалакчының ажил-чорудулгазының кылып чорудар кол-кол ажилдары болза, ажил-чорудулгазының доктааткан адырында Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга күрүне политиказының кол-кол угланышкыннарын, мурнады көрдүнген сорулгаларын болгаш принциптерин, оларны боттандыраарында арга-хевирлерин, методтарын болгаш механизминерин база нормативтиг эрге-хоойлу дүүштүр чурумчудар талазы-биле саналдарны белеткээр.

8. Дузалакчының ажил-чорудулгазының угланышкынын Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ону томуйлаарының дугайында айтышкыны-биле доктаадыр.

9. Дузалакчының кол-кол хүлээлгелери болза:

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының даалгаларында дүүштүр аналитиктиг спракаларны болгаш түннел материалдарны, эксперт түннелдерин белеткээр, сүмелерни ажилдап кылыр;

хүлээп турар шийтирилерин болгу дег эки болгаш багай салдарының дугайында Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга дыңадыр;

Тыва Республиканың Чазааның мурнунда салдыг ажилдарны боттандырап талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга эртем-методиктиг дузаны кадар;

дузалакчының харылап турар айтырыгларына хамаарышкан айтырыглар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга саналдарны белеткээр болгаш кириер;

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының консультация болгаш дүүштүрүлгө органның, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы баштап турар Тыва Республиканың Чазааның дүүштүрүлгө болгаш чөвүлекчи органның ажил-чорудулгазын органиастаар болгаш аңаа кириер.

III. Дузалакчының эргелери болгаш хүлээлгелери

10. Дузалакчының эргези болза: баш миннип харылаар айтырыгларына хамаарышкан айтырыглар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга саналдарны кириер;

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы-

Дүрүмнү бадылаар.

2. Бо доктаал аңаа ат салган хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 3 №67

ның даалгазы-биле ажил-чорудулгазының угланышкыннарының аайы-биле хурал-дарга, комиссияларга болгаш ажилчын бөлүктөргө кириер;

ажылдап таныжарына кызыгаарлыг документилер-биле доктааткан чурум езугаар таныжар.

11. Дузалакчының хүлээлгези болза: бодунуң ажил-чорудулгазын боттандырып турар үеде федералдыг хоойлу-жудулганы, Тыва Республиканың хоойлуларын болгаш бо Дүрүмнү удуртулга болдурар;

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының даалгаларын өй-шаанда болгаш шынарлыг күүседир;

Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга ажил-чорудулгазының түннелдерин дугайында квартал санында отчеттаар.

12. Дузалакчы болза:

дузалакчы хүлээлгелерни күүседип турары-биле аңаа билдингир апарган чажыт медээлерин чарлаас;

бодунуң байдалын, дузалакчының хүлээлгелерин күүсеткени-биле холбаштыр аңаа билдингир апарган информацияны хууда сорулгаларга ажыглас;

дузалакчы эрге-байдалдың адын баксырадып турар азы Тыва Республиканың Чазааның ат-алдарына багай алдарлыг хөдөлүшкүннерни кылбас;

күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарыга даалгалар болгаш айтылгалдар бербес;

хамаатылардан болгаш юридиктиг эргелиг албан черлеринден дузалакчы хүлээлгелерин күүседип турары-биле холбашкан ажил-чорудулгазы дээш шаңнал (белектер, акша шаңналдарын дээш, оон-даа өске) алыр эргези чок.

IV. Дузалакчыны томуйлаарының, ажил-чорудулгазын боттандыраарының база хүлээлгелерин күүседириден хостарының чуруму

13. Дузалакчыны Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн эргелеринин хуусаазының үзүндө кол кылып чорудар тодаргай ажилдар күүседириге томуйлаар.

14. Дузалакчының хүлээлгелерин күүседириге томуйлаарының болгаш оон хостарының дугайында айтышкынның теле-вилелин Тыва Республиканың Чазааның Даргазының айтыканы-биле доктааткан чурум езугаар кандидатура бүрүзүнге тускайлап белеткээр болгаш долдурар.

15. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының дузалакчызын томуйлаарының дугайында айтышкынының төлевилелин белеткээрине кандидат Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Күрүне албанының болгаш кадрлар политиказының эргелелинге дараазында документилерни кириер:

хууда билдиришкени; анкетаны (боду долдурар); паспортун; эртемниң дугайында документини (бодун);

3x4 хемчээлдиг ийи чурукту кириер.

16. Дузалакчыга албанның шыныдылганын бээр, хүлээлгелеринден хостаткан таварылгада шыныдылганы эгидер;

17. Дузалакчы бодунуң ажил-чорудулгазын Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ону томуйлаарының дугайында айтышкыны-биле доктааткан ажил-чорудулгазының угланышкыннары езугаар Тыва Республиканың Чазааның Даргазының удуртулгазы-биле чорудар.

18. Дузалакчы бодунуң ажил-чорудулгазын дараазында таварылгаларда Тыва Республиканың Чазааның Даргазының айтышкыны-биле:

хууда күзели-биле;

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн эргелеринин хуусаалары төнгөндө;

бо Дүрүмнүн 12-ги пунктузун ол хажыткан таварылгаларда соксадыр.

Тыва Республиканың кадык камгалалының муниципалдыг системазының фельдшер-акушер пунктуларының эмчи ажилдакчыларына, дүрген эмчи дузазының албан черлеринин болгаш ооң адаккы кезектеринин эмчилеринге, фельдшерлеринге (акушерлеринге) болгаш эмчи сестраларына акша төлевирлеринин дугайында

Тыва Республиканың Чазааның ДОКТААЛЫ

2009 чылдың март 25

№119

Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазааның 2008 чылдың декабрь 31-де №1088 «Кадык камгалалының муниципалдыг системазының, а оларның муниципалдыг тургузулгун девискээринде чок болган таварылгазында – Россия Федерациязының субъектилеринин дүрген эмчи дузазының албан черлеринин болгаш адаккы кезектеринин фельдшер-акушер пунктуларының эмчи ажилдакчыларына, дүрген эмчи дузазының албан черлеринин болгаш адаккы кезектеринин эмчилеринге, фельдшерлеринге (акушерлеринге) болгаш эмчи сестраларына акша төлевирлеринин төлээрине федералдыг бюджеттен Россия Федерациязының субъектилеринин бюджеттеринге субсидияларны бээринин чурумун дугайында» доктаалын боттандырап сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың кадык камгалалының муниципалдыг системазының фельдшер-акушер пунктуларының эмчи ажилдакчыларына, дүрген эмчи дузазының албан черлеринин болгаш ооң адаккы кезектеринин эмчилеринге, фельдшерлеринге (акушерлеринге) болгаш эмчи сестраларына (моон ыңай – фельдшер-акушер пунктуларының, дүрген эмчи дузазының албан черлеринин болгаш ооң адаккы кезектеринин эмчи ажилдакчылары) акша төлевирлерин төлээринин чурумун база негелдезинин дугайында кошкан Дүрүмнү бадылаар.

2. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, Тыва Республиканың Сан-хөө яамызы:

— фельдшер-акушер пунктуларының, дүрген эмчи дузазының албан черлеринин болгаш ооң адаккы кезектеринин эмчи ажилдакчыларына акша төлевирлеринин акшаландырышкынын доктааткан чурум езугаар хандырып чорудар;

— фельдшер-акушер пунктуларының, дүрген эмчи дузазының албан черлеринин болгаш ооң адаккы кезектеринин эмчи ажилдакчыларына акша төлевирлеринин үзүндө долу төлээринге болгаш сорулгазынга ажыгларынга контролду боттандыраар;

3. Тыва Республиканың Кадык камгалал

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың март 25-те № 119 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың кадык камгалалының муниципалдыг системазының фельдшер-акушер пунктуларының эмчи ажилдакчыларына, дүрген эмчи дузазының албан черлеринин болгаш адаккы кезектеринин эмчилеринге, фельдшерлеринге (акушерлеринге) болгаш эмчи сестраларына акша төлевирлеринин төлээринин чурумун болгаш негелделеринин дугайында ДҮРҮМ

1. Бо Дүрүм Тыва Республиканың кадык камгалалының муниципалдыг системазының фельдшер-акушер пунктуларының эмчи ажилдакчыларына (фельдшер-акушер пунктуларының эргелекчилеринге, фельдшерлеринге, акушерлеринге, эмчи сестраларына, ооң иштинде патронаж эмчи сестраларына), дүрген эмчи дузазының албан черлеринин болгаш ооң адаккы кезектеринин эмчилеринге, фельдшерлеринге (акушерлеринге) болгаш эмчи сестраларына (моон ыңай – эмчи ажилдакчыларына) акша төлевирлеринин чорудулгазын чурумун болгаш негелделерин тодарадып турар.

2. Эмчи ажилдакчыларына акша төлевир деткимче сорулгалыг болур болгаш Тыва Республиканың кадык камгалалының муниципалдыг системазының фельдшер-акушер пунктуларында, албан черлеринде болгаш ооң адаккы кезектеринде эмчи ажилдакчыларына хамаатыларга чедирип турар эмчи-санитар дузазының таарымчалыг өрттөн болгаш шынарын хандырып турары дээш төлээр акша болур.

3. Акша төлевирлерин чогуур албан-дужаал хүлээлгелерини херек кырында күүседип турар эмчи ажилдакчыларына чорудар.

4. Акша төлевирлерин – эмчи кижиге бир айда 5 муң рубль кылдыр санаашкындан, фельдшерге (акушерге) айда 3,5 муң рубль болгаш эмчи сестразына айда 2,5 муң рубль кылдыр Россия Федерациязының күш-ажыл хоойлу-жудулгазы-биле доктааткан магадылалдарны, чаңгыс аай социал үндүрүгнү, ыяап-ла кылдырап пенсия камгаладылганы камгалал дадывырларының база

яамызы:

— бо доктаал-биле бадылаан Дүрүмнүн ажыгалының айтырыгларының талазы-биле эргежок чугула тайылбырларны бээр;

— фельдшер-акушер пунктуларының, дүрген эмчи дузазының албан черлеринин болгаш ооң адаккы кезектеринин эмчи ажилдакчыларының даңзызының долдурлуугазын боттандыраар;

— фельдшер-акушер пунктуларының, дүрген эмчи дузазының албан черлеринин болгаш ооң адаккы кезектеринин эмчи ажилдакчыларының ажылының шынар негелделерин ажилдап кылыр болгаш бадылаар;

— отчеттук айның соонда, айның 25-тиң хүнүнден орай эвесте субсидияларны бээринин негелделерин күүсеткенин дугайында база сан-хөө хандырылганын дөзү субсидия болур Тыва Республиканың республика бюджетинин чарыгдалдарының дугайында отчетту Россия Федерациязының Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының бадылааны майыкка болгаш чурумга Россия Федерациязының Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызынга бээр.

4. Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың март 31-де №182 «Тыва Республиканың кадык камгалалының муниципалдыг системазының фельдшер-акушер пунктуларының эмчи ажилдакчыларына, дүрген эмчи дузазының албан черлеринин болгаш ооң адаккы кезектеринин эмчилеринге, фельдшерлеринге (акушерлеринге) болгаш эмчи сестраларына 2008-2009 чылдарда акша төлевирлерин төлээринин чурумун дугайында» доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

6. Бо доктаалдың күүселдезинин контролун Тыва Республиканың Чазааның Аппаратының мурнады боттандырап национал төлевилелдер талазы-биле эргелелге дагыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

бүдүрүлгеге аас-кежик чок таварылгалардан болгаш мергежилинин аайы-биле аарыглардан ыяап-ла кылдырап социал камгаладылга дадывырларының талазы-биле шилчидилгелер төлевирлерин өөренип көрүп тургаш чорудар.

5. Акша төлевирлеринин хемчээлин тодарадып турда, ажил төлевиринге ССРЭ-нин күрүне эрге-чагыргазының органның азы күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органның шийтирилери-биле доктааткан район коэффициентилерин, ажил төлевиринге Кыдыкы Сонгу чүк районнарынга база аңаа деңгээл черлерге ажил стажы дээш Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинин 315 болгаш 317 чүүлдери-биле доктааткан хуу немелдезин өөренип көөр.

6. Эмчи ажилдакчыларына акша төлевирлерин күш-ажыл керээзинге немелде дугуржулгага дүүштүр ажил төлевирин төлээрин доктааткан хуусаада ай санында чорудар.

7. Эмчи ажилдакчызы долу эвес айны ажилдаан таварылгада (шөлзөгө турган азы аараан таварылгада база өске-даа чылда-гааннарда) акша төлевирлерин херек кырында ажилдаан үзүнге санаар.

8. Бо Дүрүмде айтылган акша төлевирлери тускай сорулгалыг болур болгаш оларның учедун амгы үеде күштүг хоойлу-жудулга езугаар чорудар.

9. Эмчи ажилдакчыларына акша төлевирлерин төлээринге аңгылап турар акша-хөреңгилеринин үзүндө долу болгаш тускай сорулгаларга ажыгалы дээш контролду Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы чорудар.

Психиатрия эмнелгезининг юбилейинге

САГЫШ-СЕТКИЛДИН
КАДЫКШЫЛЫ

Бистиң республиканың найысылалында эвээш эвес янзы-бүрү поликлиникалар, эмнелге черлери ажылдап турар. Оларның бирээзи хоорайның барыын талазында, улуг кудумчулардан озалааш черде турар Республиканың психиатрия эмнелгези. Тывага кадык камгалалының кажан сайзырап эгелээнинге хамаарыштыр алыр болза, психиатрия болгаш наркология сөөлзүредир ажиттыңган эмнелге черлери болуп турар. Оларның эге базамын эрткен чүс чылдың ортан чезинден эгелеп санаар апар. Бир дугаарында психиказы үрелген аарыг кижилерни дилеп тып, оларны шинчип, баштайгы социал дузаны чедирери турган.

Бежен чылдарда РСФСР-ниң Кадык камгалал яамызы эмчи институттарының чаа доозукчуларын Тываже чоруткан. Нина Васильевна Петушкова ол келген специалистерниң бирээзи турган. Ол Ленинградтың медицина институтунун невропатология талазы-биле клиниктиг ординатуразын чап чаа-ла дооскан үези. Чаа келген эмчининг инициатива-биле область эмнелгезинге он оруннуг салбырны ажиткан. Ынчангаш эң берге аарыг кижилерни бир-ле дугаарында чытырып алгаш эмнээр аргазы бар апарган. Аарыгның кончук берге чадазын оожуктургаш, ол кижилерни Томск азы Иркутск хоорайларда эмнелге черлеринче чорудар турган. Ол үеде оларны ынаар чедирери белен эвес ажыл турганы чугаажок.

1954 чылда Барыын-Хемчик районун Ак-Довуракка аарыг кижилерге дуза чедирер сорулга-биле психиатрия колониязын ажиткан. Эгезинде аңаа 35 орун турган, беш чыл эрткенде, орун саны 75 чедир өзе берген. Тывага ажиттыңган ол психиатрия колониязының бир дугаар кол эмчинге Евгений Николаевич Терентьевти томуйлаан. Ола чылдарда биске И. Гончаренко, А. Лучкова, В. Башев дээн ышкаш психиатр эмчилер ажылдап эгелээн. Эмчилерниң саны өскөн тудум, чонга дуза кадар ажыл база калбарган. Эмнээр чаа аргалар база немежиң келген. Ынчалза-даа 1960 чылга чедир аар аарыг улустарны Томск хоорайның психиатрия эмнелгезинче чорудуп келген.

1959 чылда психиатрия колониязының кол эмчинге Станислав Александрович Гоц ажылдап эгелээн. Ол боду, оон кадайы Нина Константиновна — Саратовтун эмчи институтунун доозукчулары. Дөрт чыл эрткен соонда психиатрия колониязын республиканың психиатрия эмнелгези кылдыр эде тургускан. Эмнелгени көжүргөш, Улуг-Хем районун Чаа-Хөл суурунга эки-келген. Чаа келген кол эмчи эмнелгениң материал-техниктиг хандырылганын, эмнээр арга-шинээн бедидеринге, коллективти быжыглаарына улуг рольду ойнаан.

1966 чыл. Республика эмнелгезининг чанынга 40 оруннуг психиатрия салбырын ажиткан. Психиатрия кабинети база бар апарган. Аарыг кижилерни чизелеп, оларның сан-даңзын тургузуп эгелээн. Ол чылдарда

салбырга психиатр эмчилер Л.М. Потылицына, А.И. Черемин олар ажылдап, суд-психиатрия, шериг-психиатрия экспертизаларын чорудуп эгелээн. Эмнелгениң ажылын улам экижидер, аарыг кижилерге дуза кадарын калбартыр, өске эмнелге черлери-биле харылзааны тудар сорулга-биле 1972 чылда эмнелгени Кызылче көжүргөн. Психиатрия эмнелгези республика эмнелгезининг бир кезээ апарган. Кол эмчи Виктор Васильевич Подкорытов, бедик мергелдиг эмчилер О.П. Симанова, Н.С. Подкорытова, Н.И. Ведемаков, кол эмчи сестразы А.И. Ланчикова, эмчи сестралары Ф.Л. Пешкова, К.В. Волкова, А.И. Бичкова, Н.Е. Кравец олар бодунун ажылының езулуг мастерлери деп чүвени амыдыралга көргүзүп шыдааннар.

Психиатрия эмнелгезин тургузуп, ону шуудадып алырынга, аңаа шыырак тускай эртемниг кадрларны белеткээринге Красноярскингиң эмчи институтунун психиатрия кафедрасы, оон удуртукчузу Л.И. Киселева улуг дузаны чедирген. Психиатрия эмнелгезин Кызылче көжүргени, оон структуразын өскерткени, кол эмнелге черлери-биле харылзааны быжыглааны эмнелгениң ажылын экижидеринге улуг идигни берген.

Эмнээриниң чаа аргаларын калбаа-биле негелдир, амгы үениң психотроптук эмнерин ачыглап эгелээни бурунгаар улуг базын болганын демдеглес аргажок. 1983 чылда эмнелгениң баазына он киж ажылдаар күш-ажыл мастерскаязын, дузалал-ажыл-агыын база организастан. 2001 чылда эмнелгеге 235 киж чыдар орун турган. Эмнелгениң штадынга психологтар, бичи урулгар психиатрлары, фтизиатр-психиатрлар ажылдап эгелээн.

Аарыг кижилерге эмчи дузазын чедирер аргаларны негелдир дээш, 1988 чылда Ак-Довурак хоорайга 30 киж эмнедир психонаркологтук диспансерни ажиткан. Аңаа ол чоок-кавыда турар районнарда аарыг улустар кээп, эмнээшкини болгаш консультацияны алыр аргалыг апарган.

1977 чылда республиканың психиатрия эмнелгезининг чанынга 40 киж наркология салбырын бир дугаарында ажиткан. Бир чыл эрткенде, орун саны 120 чедер берген. Арагадан хоочурап аараан улустарны күш-ажылга хаара тудуп эгелээн. Бо эгелээшкин багай эвес

Реабилитация килдизининг эргелекчизи Т.В. Ширижик, кол эмчининг клиника эксперт талазы-биле оралакчызы Р.Н. Чамбал-оол, кол эмчининг организас-методиктиг ажил талазы-биле оралакчызы М.А. Идам, психиатрия эмнелгезининг кол эмчининг хлээлгезин күүседип турар С.Ш. Биче-оол аарыг кижиге хамаарыштыр чугаа кылып турары.

түннелди бергенин өөренип көргөш, 1978 чылда Элегес-Аксы суурга тууйбу заводунун чанынга 60 оруннуг ийи дугаар наркология салбырын ажиткан. Дараазында чылын аңаа хары угда 90 киж эмнедир аргалыг апарган. Оруннар санын өстүрер мурнунда эмнелгелериниң бажынарын улгаттырар ужурга таварышкан. Херээженер салбырынга 90 орун салыр чаа бажыны туткан, кол корпуска 50 орун салыр немелде тудугну кылган. Олардан аңгыда кайызынга даа 30 орун салыр ийи корпуска туткан. Ол корпустарның бирээзинге өкпе аарыг улустарны аңгылап тургускан. Фтизо-психиатрия салбырының удуртукчузунга Вера Донгаковна Доржукай ажылдап турган. Бо салбыр өкпе аарыын шеглээринге улуг ужу-дузалыг болганын демдеглээр чугула.

Республиканың психиатрия эмнелгези психиатрия болгаш наркология салбырларындан тургустунган турган. Оларның составына 35 киж ажылдаар күш-ажыл мастерскаязы, 75 киж ажылдаар тускайлап каан тарылга шөлү база немешкен Тозан чылдарның эгезинде ол ажил-агыгга 18 автомашина, комбайннар, тракторлар, пресс кылыр машиналар, септелге мастер-

скаязы ажылдап турган. Боттарынга ажылгаар дүжүттү 84 гектар черге тарып өстүрүп ап, инектерни болгаш хааннарны база азырап эгелээн.

Бо эмнелгениң специалистери В.В. Подкорытов-биле Н.С. Подкорытова кол ажылы-биле чергелештир шинчилел ажилдарын база чорудуп келгенер. Оларның кол темазы—улустарның аразында арагалаар чорук болгаш алкоголизмниң негелдир турары. Ол шинчилелдериниң түннелин 1983 чылда Улан-Удэге болуп эрткен Сибирь наркологтарының эртем-практиктиг конференциязынга сайгарып чугаалашкан.

1994 чылда наркология салбыры аңгылангаш, 85 оруннуг республиканың наркология диспансери кылдыр эде тургустунган. Психиатрия эмнелгезинге 235 орун арткан. 1978 чылдан эгелээш, бо эмнелге интерн-эмчилер белеткээр бааза апарган. Эмчи консультациязын, суд-психиатрия, шериг келдиришкенинге хамаарышкан шериг-психиатрия экспертизаларын чорудар арга бар болу берген.

Бөгүн бо эмнелгеге бедик мергелдиг, кандыг-даа таварылгаларда херек дузаны чедирип шыдаар специалистер ажылдап турар.

ЭМНЕЛГЕ — БӨГҮН

2009 чылда бистиң республиканың психиатрия эмнелгези тургустунганындан бээр 55 чыл оюн демдеглеп эрттирер. Эгезинде беш орун салган палатадан эгелээш, эрткен үениң дургузунда бистиң республиканың Кадык камгалал яамызының бир улуг салбыры кылдыр өзүп сайзырап келген. Бөгүн Кызыл хоорайда психиатрия эмнелгези, Ак-Довурак хоорайда кожууннар аразының психоневрология диспансери ажылдап турар. Олардан аңгыда кожуун бүрүзүнүн төп эмнелгелеринде психиатрия кабинеттери ажылдап, чонга бодунун дузазын чедирбишаан.

Амгы үеде бистиң республиканың психиатрия эм-

нелгезининг хайгааралында 6 муң хире киж туруп турар. Оларның 45 хуузу инвалидтер, 18 хуузу психиказы аарыг, 30 хуузу угаан-медерел сайзыралы дудуу. Кемдээшкин таварышкаш, мээзинге хан эргилдизи үрелген болгаш тыртар аарыг улустар база бар. Хораннаашкынын янзы-бүрү хевирлеринге таварышкан, невроз, депрессиялыг, психиктиг өзүлдизи үрелген бичи урулгар база бистиң хайгааралывыста.

Сайзырал чаңгыс черге турбас. Бо эмнелгениң аарыг кижилерге дуза кадар аргазы моон соңгаар-даа улам калбарар дээрзинге бүзүрүп болур. Республиканың психиатрия эмнелгезинде ка-

дынының байдалы аар кижилерни, үр үеде хоочураан улусту, чаа аарып эгелеп турар кижилерни, судтун шиитпирин езугаар албадал-биле эмнедир ужурулгу улустарны, сагыш-сеткили саймааргай кижилерни эмнеп турар салбырлар бар. Бичи болгаш элээди урулгар эмнээр салбыр база бар. Бо бүгүдөн аңгыда күш-ажыл, шериг болгаш суд талазы-биле экспертизаларны база чорудуп турар. 2009 чылдың мартта «Бүзүрел телефону» тургускан кабинет база ажиттыңган. Ол телефонунун номери мындыг: 89632049009. Бо телефонче психика талазы-биле айтырылгалыг улустар, амыдырал-чуртталгазында бергелерге таварышкан, дуза болгаш деткимче хереглеп чоруур кижилер долгал болур. Телефонче долгаары кижилерниң боттарындан хамааржыр болгаш кымның долгал турганы чажыт болуп артып калыр.

Эмнээшкинниң чедишкенин болурунун бир кол кезээ эмнелгениң материал-техниктиг баазындан хамааржыр дээрзи билдингир. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болурул? Сөөлгү чылдарда эргежок чугула аппараттарны алган бис. Ол дээр-ге эмнелге-диагностика чорударына херек 540 муң рубльдин ЭЭГ МБН — 20 комплексти, 257 муң рубльдин «Нейрон спектр» электроэнцефалографын, 226 муң рубльдин «Рефлотрон» деп биохимиктиг хан анализи илередир аппаратты, 410 муң рубльдин гематологтук хан анализи кылыр аппаратты, 40 муң рубльдин сидик анализи чорудар «Урисис» деп херекселди, 200 муң рубльдин УЗИ тодарадыр «Раскан» деп херекселди эмнелге алган.

Негелделер чыл келген тудум өзүп олурар. Үениң базымнарындан чыда калбас дээр болза чаа-чаа эт-херекселдер чугула херек апар. Бир дугаарында эмчилерниң — психиатрларның, психотерапевтерниң, психологтарның ажилдаар столдарына компьютерлер, автоматика эргежок чугула. Бисте бичи урулгар база эмнедип турар болганда, ойнаарактар,

өөредилге пособиелери, орунга чадар ак чоорганнар, чымчак сандайлар база херек. Эмнелгениң турар чери хоорай төвүндөн дыка ырак. Ынчап кээрге, транспорт айтырымы база чугула болуп турар. Оон аңгыда бистиң аарыг кижилеривистинг эмнепишаан ажылдап турар чери бар. Ында ногаа, чимис тарып, мал база азырап өстүрүп турар бис. Бода болгаш шээр мал, хааннар база бар. Бир эвес чурт-такчы чоннун талазындан эмнелгеге дуза кылдыр мал аймаан белекке бээр болза бистер четтирдвис деп сагыш-сеткиливист ханызындан чугаалаар бис. Шиитпирлээр айтырылгар хөй, оларны боттандырыр дээш бурунгаар шимчээшкининости соксаал чокка чорудуп турар бис.

Кандыг-даа ажыл херекти чогударда бир дугаар черде кадрлар турар. Бо талазы-биле байдал бисте кандыгыл? Маңаа хамаарыштыр каш сестен чугаалап көрейин. Бистиң эмнелгевисте дээди категорияның 12 эмчизи ажылдап турар. Олар шупту он чылдан ажыг үе дургузунда ажылдап келген. Бисте Россия Федерациязының Кадык камгалалының тергини, Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи, медицина эртемнерининг кандидады, дээди категорияның эмчизи Т.В. Ширижик, Россия Федерациязының алдарлыг эмчизи, дээди категорияның эмчизи В.Д. Доржукай ажылдап турарлар. Санкт-Петербург хоорайның сураглыг медицина институттарына клиника ординатураларын ийи эмчи дооскан. Олардан аңгыда чеди эмчи Москвага, Санкт-Петербургука, Красноярскиге, Томскиге, Иркутскиге клиника ординатураларын дооскан. Ординатура дооскан ийикпе азы ында өөренип турар психиатр эмчилерниң аразында үш эмчи бичи болгаш элээди урулгар талазы-биле эмчилер болуп турар.

Эмчилерден аңгыда бисте кымнар ажылдап турарыл? 78 эмчи сестразы, 106 эр болгаш херээжен санитарлар бар. Олар аарыг улусту эмнээр, ажаап-карактар, хайгаарап кадарар. Аарыг улустун аразында

байдалы нарын, берге, доктаамал хайгааралга турар кижилер байра чажыт эвес. Ындыглар-биле ажилдаары кончуг харысалгалыг болгаш берге-даа, чымыштыг-даа. Эмнелгениң ажилдакчыларының аразында хоочуннар эвээш эвес. Эмчи сестраларындан: Т.О. Шабалина, Е.М. Широкова, С.С. Артына, Ч.О. Кара-Сал, Ч.К. Монгуш, Н.Г. Шубина, Л.М. Соловьева, санитаркалардан: О.А. Байыр-оол, Е.Г. Бастрасова болгаш өскелерни-даа чоргаарал-биле адап болур бис. Олар аарыг кижилерни кээрер билер, оларга дуза кадарындан кажан-даа чажам дивес, боттарының онаашкан хүлээлгелерин-күүсөдирде улуг харысалгалыгын хүн бүрүде ажил-херээ-биле бадыйткап турарлар.

Эмнелге бүрүзү өскелерден аңгылыглар турар талаарлыг болур. Бистиң эмнелгевис өскелерден база ылгалдыг. Психиатрия эмнелгези деп чугаалаарга-ла, чүвениң ниити уг-шии билдине бээр. Чажыгаш канчаар, кадының байдалы берге улустар-биле ажилдаары белен эвес. Ындыг пациентилер чүгле аксы-биле аңчыг сөстөр чугаалаарындан аңгыда, хол-даа чеде берип болур. Олар канчаар-даа турза, бистер ынаар кичээнгей салбайн, чүгле эмнээринче, оларга дуза кадарың, ажаал-карактаарыңче сагыш салыр сорулгалыг бис.

Ажилга чедишкннерден аңгыда, бергелер база турары чайлаш чок. Бистиң эмнелгевисте ыңдыг айтырыглар база бар. Бир дугаарында, эмнелгениң турар бажыңы амгы үениң негелдеринге канчаар-даа дүүшпес. Эрткен вектин алдан чылдарының үезинде профтехучилище турган барактарның шөлү бичи болгаш таарымча чок. Бистиң республиканың Чазаа бо айтырыгны бодунун кичээнгейинге ап, келир үеде чаа корпустарны тударын планнаар боор деп идеген турар бис.

База бир айтырыг — стигматизация. Өскээр чугаалаарга, психиказы аар аарыг улустарны аңгылай көрүп турары. Ындыг аарыг улустарны ылгай көөр таварылгалар уруглар саниктеринден, школардан эгелээш, өг-бүлелерге, улуг улустун ажилдап турар кол-

лективтеринге чедир туруп болур. Бистиң аарыг улустарывыс анаа эмнелге черлеринге баргаш база берге чүүлдерге таваржы бээр-дир. Олар психиатрияга эмнедип турган азы ооң чизе-данзызында турар деп чүвени билип алгаш, өске улуска кандыг-даа айыыл чок турда-ла, дүрген-не үндүр бижириң оралдажыр таварылгалар база бар. Психиказы аарыг улустар санаторий азы курорт баар-да база-ла эвээш эвес шап-таразыннарга таваржып турарлар.

Бистиң эмнелгениң административизы мага-боду аарыг улустарга болдунар дузаны чедирер дээш эвээш эвес аргаларны ажылгап келген. Чижек кылдыр психиатрия аарыындан аңгыда, өкпе аарыг улустарны ап болур. Чүгле олар-биле кызыгаарлаттынмайн турарын немеп-кагза, артык эвес. Ынчангаш бисте терапевтер, уруглар эмчилери, фтизиатрлар, гинекологтар, карак эмчилери, неврологтар болгаш өске-даа тускай эртемниглер ажилдап, консультацияларны берип турар. Байдалды экижидер дээш кызып турар бис. Сөөлгү үеде эки талаже өскерлишкннер бары илдең апар чыдары биске өөрүнчүг.

Психиктиг аарыгдан кандыг-даа кижжи аарыг берип болур. Ол кижилерниң эрин, кызын-даа, улуг, бичизин-даа, байын, ядызын-даа ойбас. Ындыг аарыг кижилерге өске улустун талазындан хамаарылга эки, эпитиг-эвилең, кижизиг болуру кончуг күзөнчиг.

Тывага психиатрия эмнелгези эге базымын кылып турар үеде аарыг кижилерни чурттуң өске хоорайларына барып чедирип, аңаа эмнедип турган. Сөөлгү чылдарда ыңдыг аарыг улустарны эмнээриниң аргаларын ажилдап кылган, эмнер-биле хандырылга база чер болганда барык бир дөмей апарган. Ынчангаш аарыг улусту боттарывыс эмнеп, медицинаның чаа аргаларын бүрүн ажылгаар апарган бис. Ынчалза-даа Москва, Иркутск болгаш Томск хоорайларының эмнелге черлери-биле харылзаавыс хевээр арткан.

Р.Н. ЧАМБАЛ-ООЛ,
кол эмчиниң клиника-эксперт талазы-биле оралакчызы.

СЕСТРАЛАРНЫҢ СЕСТРАЗЫ

1971 чылдың февраль 23-түн хүнү турган. Кыштын чыккылама соогу ам-даа намдаван. Ынчалза-даа Кызылдың эмчи училищезиниң доозукчузу, он тос харлыг Тамара Шабалинаның сеткилинде чекетиг час дүжүп келген ышкаш сагындырып турган. Бодунун чаңгыскурсчу эштери-биле кады училище дооскан дипломну холга ап турда, ыңдыг болбас аргажок. Бир дугаар айтырыг — кааа ажилдаарыл? Чоок эштериниң бирээзи Люда Федорова тургаш, Чаа-Хөлде психиатрия эмнелгезинге барып ажилдаалам деп санал кириген. Ажы-биле чугаалаарга, Тамараның ынаар баар хөңнү чок турган. Ынчалза-даа эки ону бодунун талазынче чоорту кирип апарган.

Частың баштайгы айы март үнүп кээп турда, эжишкилер эдержип алгаш, Чаа-Хөл суурга чеде бергенер. Эмнелге коллектив чалыы кыстарны чылыг уткуп, чурт-

таар оран-савазынга тургузуп, ажил-ишчи амьдыралдың баштайгы базымнарын эгелээни-биле байыр чедирип, бүгү-ле чүүлдер чогумчалыг болурун, бергелерге туролбазын күзеп турган. Эмнелгениң кол эмчизи Виктор Васильевич Подкорытов чаа келген уругларның сагыжыңга дыка таарышкан. Ол улуг эвес мага-боттуг, арганзымаар, чараш болгаш хөглүг-баштаа кончуг. Ажилдан хостуг шактарда баян ойнап, танцылап, ырлап турда артистер-биле дөмей-ле. Эмнелгениң херээжен ажилдакчылары ыңдыг кижикче кичээнгей салып турганы маргыш чок. Ынчалза-даа ол-ла эмнелгеге ажил-чок турган Надежда Семеновна өскелерни мурнапканы билдине берген.

Училищениң аудиторияларының соонда эмнелге палаталары, ында эмнедип чыдар кижилер-биле ажилдаары нарын-даа, берге-даа. Чанында арга-дуржулгалыг

Тамара Осиповна Шабалина — бир дугаар эр улус салбырының улуг эмчи сестразы.

эмчилер, сестралар, санитаркалар болгаш санитарлар чаа башкыларың ол апарган дээрзин Тамара дораан билип алган. Херээженер салбырының эргелекчизи, Виктор Васильевичиниң кадайы Надежда Семеновна, чаа келген сестра Тамараны бодунун салбырыңа ап алган. Теорияга шингээдип алган эртемниң херек кырынга ажылгаарыңа ол эмчи кончуг улуг дузаны чедирип, кандыг таварылгада кандыг арганы ажылгаарын, аарыг кижилер-биле канчаар ажилдаарын ажит-чакыт чокка сүмелеп бээр турган.

Ажыл шору шуудап бар чыткан. Кады келген эжи Люда Федорова билдиринишкн бижээш, 1971 чыл төнмейн чыдырда-ла, ажилын-дан үнүп чоруй барган. Бо таварылга Тамараның сагыжыңга шала аңчыг болганы чугаажок: кады өөренип, кады ажилдап эгелээн эжи чоруй баарга, ында эки чүү боор. Ынчалза-даа ол ажилын ара кагбаан, харын-даа улам ханылап, арга-дуржулганын хүн келген тудум байыдып ап турган.

Ажыл чүгле палаталар иштинге кызыгаарлаттын-

УРУГЛАР САЛБЫРЫНДА

Уругларга психиатрия талазы-биле боттуг дуза чедирер хемчеглерин улам калбартып эгелээниниң түңнелинде, 1982 чылда бистиң эмнелгевиске назы четпээн уругларның психиатр эмчизи ажилдап эгелээн. А 1985 чылда назы четпээннерни хүлээп алыр тускай кабинети ажиткан. Ол ышкаш 1988 чылдың ноябрьда 30 орунуг уруглар салбырын ажылгала-ка кириген.

Бо салбырда 3 хардан 15 хар чедир назылыг уруглар эмнедип, кадыын быжыглап турар. Салбырның эмнээш-кининде, ажаалда-тежээлде-зинде, хөй кезинде бодун ап чорурунда өскерилгелер бар апарган, ниити сайзыралында хожудаашкыннарлыг болгаш эпилепсиядан аараан уруглар чыдып эмнедип турар. Ында эмнелге-социалдыг, суд-психиатрия талазы-биле экспертизаларны чорудуп, уругларның назы-харының аайы-биле өөредилгезин база организастаан. Эмнелгеге баштай келген уругларның корумчурумун, аажы-чаңын, ниити билиниң белеткелин он хонук дургузунда хайгаарал шинчилээр. Оларның-биле доктаамал аралажып чугаалажыр, пөрүк бе азы өде чара бе дээрзин илередир. Кайы эртемге сундулуун,

майн турган. Эмнелгеге ажылгаар токпак-ыяшты, дузалал ажил-агыйнда мал азыраар тараа, сигенни база боттары белеткээр чанчылдыг. Байырлалдар үезинде эмнелге коллектив кедээ клубка улуг концертти чонга бараалгадып турган.

Бо материалды белеткеп тургаш, Тамара Осиповна-биле ханы чугаалажып, кады ажилдап чораан эмчилериниң, сестраларының дугайында бүдүн «лекцияны» дыңнаан мен. Чугаага немелде кылдыр кыдыраашта бижээн сактышкынын база берип каан. Ында он-он кижилерниң — эмчилерниң, сестраларның, техниктиг ажилдакчыларның аттарын чыскаап бижээн. Оларга хамаарыштыр дыка хөй чылыг сөстөрни бижээн. Ону номчааш, Тамара Осиповна бодунун шилип алган мергезилинге эчизинге чедир бердинген кижилерниң бирээзи деп чүвеге бүзүрей бээр берге эвес. Сеткили биче, чугаакыр, омак-хөглүг, онаашкан ажылынга харысалгалыг, хөй акшалыг чер дилеп, ынаар-мынаар маңнап турбас кижжи дээрзин эскерип каар сен.

Улуг салгалдың арга-дуржулганын аныктар шиңгээдип алыр. Ону салгалдан салгал дамчыштыр байыдып, боттарының улуг-хуузу кирип чоруур. Амьдыралды бир улуг университетти бо. Бөгүн Тамара Осиповнаны эштери сестраларның сестразы деп адаарында кандыг-даа хөөредиг чок. 1971 чылдан эгелээн күш-ажылын Т.О. Шабалина бөгүн уламчылавышаан. Ажыл кончуг харысалгалыг — кижилерниң кады-биле дорт холбашкан. Мога билбес ажил-ишчи сестравыска кан дег кадыкшылды, бедик тура-сорукту күзеп каалыңар.

Галина МОНГУШ.

САЙЛЫК ОММУН — ТУРЦИЯДА

Делегейде ады-сураа алгаан «Ят-Ха» бөлүүнүн ыраажызы Сайлык Оммуң түрк чоннарның делегей чергелиг Тюркской организациязының Турцияга эрттиргени юбилейлиг байырлал хемчеглеринге чедиш-кинниг киришкеш, бо хүннерде чанып келген.

ХКД чурттарындан болгаш Россиядан шупту 100 ажыг кижикчи түрк чоннарның культуразын байырлал хүннеринде таныштырган. Сайлык Оммуң күчүлүг Улуг-Хемге тураскааткан «Эне-Сай» биле тыва улустун «Када-рарда хоюм чараш» деп ырыларын бараалгаткаш, хөйүнү сонуургалын чаалап алган. Удавас аныак ыраажы бодунун ийиги альбому болур улуг концертти кызылчыларга бараалгадыр.

Тюркской организациязы 15 чыл бурунгаар тургустунган болгаш делегейде түрк дылдыг чоннарны шуптузун хаара тудуп, чурттар аразының культуруг харылзаазын тудуп турар. Оон мурнунда чылдарда тыва чоннун культуразын хөгжүмчүлөр, чурукчулар, чогаалчылар, Тываның хөгжүм-шии театры таныштырып чораанын сагындырып каалыңар. Бистиң корр.

АЖЫЛ-ҮҮЛЕ БҮДЕ БЭЭР

Кызыл хоорайда болгаш кожууннарда чурттап чоруур кунгуртугжулар чыгып, төрөөн черинге хүрээ-дуган тудуун тударыңа ачы-буян марафонун эрттирген.

Ук марафонга ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатасының даргазы Х.Д. Монгуш база Кызыл кожууннун төвү Каа-Хем суурнун чагырга даргазы Д.М. Ооржак олар сөстү алгаш, боттарының мурнундан үлүүн кириштирип, моон соңгаар ук тудуг эгелей бээр, оон-даа ыңай дуза кадарын аазааннар.

Ачы-дуза марафонунга Тес-Хем кожууннун чагырга даргазы, авазы Кунгуртуг чурттуг В.С. Орус-оол 100 муң, ачазы ол чер чурттуг Р.Д. Доржу 100 муң рубльди, «Ойна» алдын тывыш чериниң удуртукчузу А.А. Неволлин чаа пилораманы бердилер. Чыылган чон боттарының база үлүүн кириштирип, ниитизи-биле 550 муң ажыг рубльди чыгган.

ТР-ниң культура сайыдының оралакчызы В.Чигжит, хоочун артист М.Сандак, Кунгуртуг күдээлери К.Тагаланов, Шолбан Ондар (Петросян) база бо чүлдүн автору, кожууннун удуртулганы марафонну организастап эрттирген. Марафоннун ийиги кезээн Тере-Хөлдүн чону боттары төрөөн черинге эрттирерин шийтпирлээн. Ам чүгле чоннун хей-ады-биле тудугну тудары арткан-на-дыр.

Боранак ЭРЕКСЕН,
күш-ажылдың хоочуну.

«ШИВИЛИГ» ЭРТТИ-РИЛГЕ ПУНКТУЗУНГА ХАВЫРГАН

Бо чылдың марттың 29-та кезээкиниң 23 шак үезинде Тыва Республиканың «Шивилиг» эрттирилге пунктузунга МАЗ маркалыг, М 024 АМ 17 РУС күрүнө дуугарлыг чүкк машиназын доктаадып, бараанның чогуур документи-лерин хынаан. «Эликсир-Д» бүдүрүлгеден үнгөн, долдур чүдүртүнгөн эзиртир суксун аймаа — 10506 литр водканың шынарынга экспертизаны чорудары-биле хавырган.

Арага кылыгларының химиктиг шинчилгезин чорударга, оон составында кижиниң кадыыңга онза айыылдыг ацетон бары илереттинген. Ынчангаш бо таварылгага — херек-лекчилерниң кадыыңга онза айыылдыг барааннарны болгаш аш-чем аймаан сөөртүп, шыгжал чорааны дээш РФ-тиң Прокуратуразының чанында Истелге комитетиниң ТР-де Истелге эргелелиниң кожууннар аразында төп истелге килдизи РФ-тиң КК-зиниң 238 чүүлүнүн 1-ги кезээ-биле кеземче херээн оттурган. Буруудаттырып турар кижжи 300 муң рубль чедир торгаалды азы 2 чылдың дургузунда ша-лыңын тырттырар ийикпе, азы 2 чылда хосталгазын казыттырып шийттирер.

Михаил МОНГУШ,

ТР-де Истелге эргелелиниң кожууннар аразында төп истелге килдизиниң удуртукчузу.

КАДРЛАРНЫ БЕЛЕТКЕП ТУРАП

Кызылдың 11 дугаарлыг профессионал училищезиниң «подстанциялар болгаш хуваалда четкилеринге ачы-дуза чедирер талазы-биле электромонтер» деп мергезилди ап турар доозукчулары диплом мурнунун практиказын «Тыва-энерго» ААН-де эрттирип турар. Олар республиканың болгаш найысылалдың участоктарында дагдыныкчы арга-дуржулгалыг мастерлерниң удуртулганы-биле берге болгаш ажыктыг иштиң чажыттарын херек кырында холу-биле тудуп, кылып эгелээн.

— Мындыг өөредилге ийи талага ажыктыг, бистер ажилдакчылар дилеп, үе чарывас болур бис. Училище күш-ажыл рыногунун чагы-биле херек кадрларны бедик мергезилдиг кылдыр белеткээр — деп, «Тываэнерго» ААН-ниң күш-ажыл хыналдазының болгаш камгалалының бүдүрүлгө килдизиниң начальниги Сергей Борисов чугаалап турар.

Максим ЕСЕКОВ.

Материалды Галина МОНГУШ белеткээн.
В.САВИНХТЫҢ тырттырган чуруктары.

Профессионал угланышкын айы чоруп тур

УНИВЕРСИТЕТ «ААЛДАП» ЧЕТКЕН

Тываның күрүне университетинде профессионал угланышкын айын чарлаан. Ынчангаш факультет, кафедра бүрүзү кожуун, сумуларже үнүүшкүннерни кылып, абитуриентилерге тайылбыр ажылын чорудуп эгелээн.

Апрель 7-де ТКУ-нун филология факультетинин тыва аас чогаал болгаш литература кафедрасынын башкылары: филология эртемнеринин кандидады, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы Е.Т.Чамзырын, кафедраның башкылары, Бурятиянын күрүне университетинин аспирантылары М.А.Күжүгет, А.Х.Херел, М.Т.Күжүгет, аныак эртемден, филология эртемнеринин кандидады Т.Х.Очур олар студентилери-биле Тес-Хем кожуунче үнүүшкүн кылган.

Эгезинде бөлүк Чыргаланды ортумак школазынга аалдап четкен. Школа директору А.К.Х. Увангур болгаш башкылар Тываның күрүне университетинин төлээлерин чылыг-чымчаа-биле уткуп хүлээп алган. Школа, ооң интернады-биле танышкан соонда, аалчылар ажык класс шагы-кичээлге (темазы академик Ю.Л.Аранчын) олурушкан. Ону хоочун башкы О.Х.С. Эртинге эрттирген. Кичээлдин кыйгыры — өгбелеривистен өөренили. Сорулгазы — уттушпас дээш...

— Ожуктуң үш дагы дег, үш салгал — өөреникчилер, студентилер, башкылар! Амбын ноян чагыргалыг, тос кожуунун төвү чораан Самагалдайда, Белдир-Арыгда чедип келгениңерге дыка-ла өөрүп тур бис. Бистиң өөредип каан доозукчуларывыс билин улам бедидип, дээди эртем чедип алырынга Тываның күрүне университетинин кирип турар үлүг-хуузу канчаар-

даа аажок улуг. Бистиң школавыста чогадыкчы ажилдап, ханы билигни өөреникчилеринге берип чоруур башкылар хөй. Ол дээрже школа директору Амур Кара-Хунаевич Увангур, тыва дыл болгаш литература башкызы Сайлык Бугалдыровна Сырат, кожуун, республика чергелиг бүгү-ле мөөрейлерге өөреникчилерин кириштирип чоруур башкы Күдерек Ана-тольевич Дирчин, орус дыл болгаш литература башкызы Чечена Сандановна Увангур, төөгү башкызы Лариса Чоодуевна Одай-оол дээш, өскелерни-даа адап болур. Аалчыларывыска өөрүп, силерге бистиң хүндүлүг башкывыс, улус өөредилгезинин тергенини, «Күш-ажылга шылгарал» медальдың эдилекчизи Очур-Хөө Сагдыевна Эртинге ам ажык кичээлди эрттирип бээр-дир — деп, директорнун оралакчызы ужуражылганы эгеледи.

Амгы үениң аяны-биле таарыштыр даараан тыва хептиг, өлчей удазыны мөңгүн сырга, билзектиг, шилгедек дурт-сынныг башкы кичээлин эгелээри билек, хамык кичээлгеивис ында барды.

— Бистиң школавыста Ю.Аранчын аттыг музейниң эргелекчизи мен. Чоргааралывыс — чаңгыс черчурттуг эртемденевис дугайында чугаалажылыңар. 1942 чылдың декабрь 21-де бижээн йөрээл чагында Юрий Луджуапович салгалдарынга быжыг кадыкшылды, аас-кежиктиг чуртталганы, үре-түн-

нелдиг үүле-ишти күзээн. «Билиг турда, кижы яды болбас. Билигни оор албас. Билигже чүткүлдүг чорунар» — деп, ол чагаан. Өгбенин чагыын утпайн, бистиң школаның доозукчулары, ТКУ-нун студентилери быжыг эртем-билигиг болуп, келир үениң бүзүрелдиг кадрлары болур дээрзинге бүзүрээр мен. Салгалдарның харылзаазы быжыгып-ла турар болзун. Ол харылзааның быжыг көвүрүү бөгүнгү ышкыш мындыг ужуражылгалардан база дыка хамааржыр — деп, Очур-Хөө Сагдыевна кичээлин эгеледи. 45 минутаның дургузунда башкы Ю.Л.Аранчынның 1937 чылда школаже өөренип киргенинден эгелээш, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир ооң байлак болушкуннарлыг амыдырал-чуртталгазын, ажил-ижин бирден бирээ чокка, каракка көстүп кээр кылдыр тайылбырлады. Төөгүлүг фото-чуруктардан эртемденниң чаңгыс-классчы эш-өөрүн, башкыларын танып алдывыс.

Кичээл доостурга, башкы шуптувусту Ю.Аранчын аттыг музейге чалады. Бичи суурнун школазы ындыг улуг, хөй экспонаттарлыг, бедик утка-шынарлыг материалдарлыг музейлиг боорга, ону магадап ханмадывыс. Суурнун, кожуунун тургустунган төөгүзү, ону удуртуп-баштап чораан кижилер дугайында, дайын чылдары, школа төөгүзү, аңаа башкылап, директорлап чораан кижилер дугайында, спортчулар дугайында дизе-ле, материалдарны утка аайы-биле таарыштыр бөлүктөп каан. Юрий Луджуаповичке тураскааткан тускай өрээлде ооң кедип чораан хеви, эдилеп чораан эдилелдери,

документилери, янзы-бүрү шаңналдары дизе-ле, чүнү чок дээр. Үе-шагывыстың кызыы болганындан солун тайылбыры дээш хоочун башкыга өөрүп четтиргенивисти илереткеш, ужуражылганы улам чыладывыс.

Чыргаланды школазының башкылары, өөреникчилеринин мурнунга ТКУ-нун филология факультетинин тыва аас чогаал болгаш литература кафедрасынын эргелекчизи Е.Т.Чамзырын университетте кандыг-кандыг факультеттер барын, олче дужаап кирерде чүү херегин, документилерни кажандан эгелеп дужаап болурун, кандыг частырыглар туруп болурун, ону болдурбас дээш чүүже кичээлге салырын тайылбырлады.

— Бир звес, уруглар, силер бистиң тыва дыл салбырынче өөренип кирер күзелдиг болзунарза, чаңгыс аай күрүне экзаменерин дужаап тура, орус литератураны ыяап-ла дужааган турар ужурулгусилер, ол чокта силерни хүлээп албас. Кирип алганның даңзында адыңар бар болза-ла, дүрген аттестадыңарның бодун (оригиналын) эккеп дужаагыңар дээр. Ону дужаавас болзунарза, силерни даңзыдан уштуп кааптар болдур ийин — деп, башкы чагыды.

Дараазында сөстү Мария Амын-ооловна Күжүгет алды: — Туман шугланган, хуулгаазын думалай эжинген оранда келдивис деп чугаалажып чордувус. Хараннар безин анай-хаактар ышкыш сыптарының баштарында шалыңнары ак-ак чечектер кылдыр көстүр элдеп чараш-тыр. Чылыг-чымчак уткуп турарыңар дээш четтирдивис. Бо шагда ырак-узак хоорайларга өөренири берге болгай, ынчангаш бистиң университетче өөренип кирерин сүмелеп чедип келдивис. Өске университеттер-биле бир дөмей эргелиг дээди өөредилге чери-дир. Тыва дылга, чогаалга сонургалдыг уругларны бистиң факультетче өөренип киреринче чалап тур бис. Студентилеринче «Сорунза» чечен чогаал бөлгүмү бистиңде ажилдап турар. Талантылыг аныяктар бистиңде

хөй. Мээң бо сөстөрими ам бистин студентилеривис база башкыларывыс бадыйткап, силерге концерттин бараалгадыр-дыр — деп, ол чугаалады.

Республика чергелиг уран номчулга мөөрейлеринин каш дакпыр тиилекчизи, ТКУ-нун башкызы Алина Хензиг-ооловна Херел С.А. Сарыг-оолдун «Алдан дургуннар» деп чогаалындан «Хемчик» деп үзүндүнү бараалгатты. Волгоград хоорайга болуп эрткен «Студент час» конкурсузунун Гран-при шаңналын чаалап алгаш келген, атсураа билдингир апарган аныяк ыраажы Мерген Куулар (4-кү курсчу), студентилер Шончалай Ондар, Буян-Билег Ооржак, Сайсуу Хертек болгаш өскелер-даа оюн-баштак көргүзүлгери, ыры-шоору-биле аян тутпушаан, ТКУ-нун филология факультетинче, оон тыва дыл болгаш чогаал салбырынче өөренип кээринче доозукчуларны чаладылар.

Шак-ла мындыг солун ужуражылга Самагалдайның 1 дугаар ортумак школазынга уламчылаан. Школа директору Белек-кыс Григорьевна Төгүс-оол доозукчу класстарының өөреникчилери болгаш башкылары-биле Кызылдан аалчыларын шагда-ла манаан болдулар. Школаның дерилде-каасталгазын, хана солуннарын, стендилерин сонургап танышканывыс соонда, ужуражылга эгелээн.

Удавас 80 харлаар деп турар бо школаның эки өөредилгелиг, спортчу оолдары арбын болду. ТКУ башкыларының тайылбыр-чалалгазының соонда, өөреникчилер сонургаан айтырыгларын салып, башкылардан долу харыларын алган. Филология факультетинин студентилеринин солун концертинин соонда, аалчыларынга школаның «Хаяа» бөлүү хары концерттигенин бараалгаткан.

Мындыг ужуражылгалар школа биле дээди өөредилге черинин харылзаазын улам быжыглаар дээрзинде чигзиниг чок.

Светлана БАЛЧЫР.

Төрээн дылывыс — байлак эртиневис

ТЫВА ДЫЛДЫҢ ШИНЧИЛЕКЧИЗИ

Тыва дылдың баштайгы шинчилекчилеринин бирээзи Салчак Сотпаевич Лопсанның 100 харын апрель айда уксалгалы, ажы-төлү, эртемденнер, хөй-ниити демдегледип турар.

Ооң ат-сывы солун-сеткүүлге чүүлдерге болгаш эртем ажилдарынга каксы демдеглеттинген дээрден башка, кылган ажылы, намдары хөйге эки-ле билдинмес чораан дизе, частырыг болбас. Салчак Лопсанның бүдүрген ажил-херээн сонургап көөрге, тыва дылды шинчилээр, амгы тыва бижикти тургузар талазы-биле кылган ажилдары эндерик кижы болду.

1930 чылда Москвага Чөөн чүк улустарының Коммунистиг университетинде өөренип тургаш-ла, ол университеттин проректору Леонид Покровскийниң удуртулгазы-биле тыва дылды шинчилээр эртем экспедициязынга киришкен. Ук экспедицияның шинчилелдеринин алыс сорулгазы латинчиден алфавитке үндөзилеп, тыва бижикти тургузары турган. Чаа бижикти 1930 чылдың июнь 28-те Тыва Арат Республиканың Чазаа чүлдүг деп көргөн-даа. Үстүндө айыткан экспедицияга киржилгезин Салчак Сотпаевич бодунун аас-кежи деп

санап чораан. Ол дугайында «Шын» солунун 1960 чылдың июнь айда үндүрүлгелеринин бирээзинге парлаттыган «Мөңгө белек» деп чүүлүнге допчузу-биле бижээн. Бо экспедицияга киржилге ооң дыл эртемдени боор, тыва дылды шинчилээр салым-чолун ужуктап кааны-ла чугаажок.

Салчак Лопсан ол шагда эки орустаар тыва кижилеринин бирээзи болгаш, орус-тыва словарьлар тургузарынга дорту-биле киржип турган. 1933 чылда чырыкче үнген «Тыва-орустун туюл бижии» деп словарьны тургузарынга киришкен. Тыва дылга чугаалаксаар орус кижилерге «Тыва домак» деп словарьны Шавы деп эжи-биле кады тургускаш, 1936 чылда профессор А.А.Пальмбахтың редакциязы-биле парлаан.

Амгы тыва бижикти тургузарынга Салчак Лопсанның киржилгези дыка улуг болган. Ону 1941 чылдың май 12-де ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Ленинградка болган эртемденнер чөвүлелинге ооң

бодунун кылганы «Тыва бижикти болбаазыраңгайжыдарының айтырыглары болгаш орус алфавитче шилчидеринге белеткел» деп илеткели херечилеп турар.

База бир бадыйткал — ол үеде Тыва Арат Республиканың Сайыттар чөвүлелиниң чанында Эртем комитетинин даргазы турган чогаалчы Леонид Чадамбаның 1943 чылдың октябрь 20-де ат салганы дужаалы. Ук дужаалда чаа алфавит езугаар үжүглелдерин болгаш словарьларны тургузар талазы-биле харысалгалыг ажилды Лопсан биле Пальмбахка дагзырын айыткан.

1943 чылдың октябрь айда ТАР-ның Эртем комитетинин даргазы Л.Б.Чадамбаның дужаалы-биле С.С.Лопсанның төөгү, политика болгаш экономика секторунун эртем ажилдакчызы кылдыр шилчиткен. Ооң сөөлгү эртем ажылы «Орхонун болгаш Улуг-Хемнин эрги тураскаалдары чүнү дугайында чугаалап турарыл» деп аттыг. Ону ол А.Пальмбах-биле кады бижээн. Бо ажилды «Ленин-Сталинниң тугунун адаа-биле» деп сеткүүлге парлаан турган. Ленин-Сталинниң тугунун адаа-биле төөгү, политикага болгаш экономикага

езулуг эртем үнелели бээр берге-ле турган боор оң. Оон-на хамык чүве эгелээн чадавас. Салчак Лопсан езулуг эртемден, угаан-медерелдиг кижы болгаш, ол үеде күрүне политиказынга дүүшпес, шынныг эртем үнелелдери кылып, ону аңаа-манаа чугаалап-даа турган чыгы. ТАР ССРЭ-ге каттышкан соонда, тыва улустун төөгүзүн, харын-даа социал-экономиктиг байдалын чазак-чагырганың чорудуп турган политиказындан дашкаар көрүп болбас турган.

1949 чылдың июнь 16-да ол СЭКП кежигүнүндөн үндүрткен. Ынчалза-даа эртемден бодунун буруу чогуун дугайында билдинишкүннерни аңгы-аңгы чылдарның партия органнырине бижип турган. 1954 чылдың май 31-де СЭКП ТК-ның партийжи контроль комитеди ону партияга катап хүлээп алырындан ойталаза-даа, оон партийжи хууда херээн катап көөрүн сүмелээн. Партия болгаш хөй-ниити организацияларының архив документилери шыгжаар төвүнге шыгжаттынып чыткан ооң херээ 1988 чылдың ноябрь 28-те үндүр бижиттингени-биле коммунист Салчак Лопсанның партийжи херээ-биле таныжар аргажок

болган. Ынчалза-даа ону 1955 чылда «Шын» солунунун партийжи килдизинге ажилдадып каанын ооң күш-ажыл дептеринин хоолгазындан номчуп болур. Моон догааштырар болза, СЭКП кежигүнүнге ону катап хүлээп алган чадавас.

Амгы үеде-даа болза, кайы-бир партиядан халбактаныры чамдык кижилерге амыдыралга чедиш-кинниг болурунун, албан-дужаал чедип алырының бир аргазы-ла болгай. Совет Эвилелинге СЭКП кежигүнү боору амыдыралга чедишкенин болурунун бир магадылалы турган. Амыдыралга чедишкенин болуп, тыва дыл дугайында эртем ажилдарын уламчылаар дээш, Салчак Лопсан СЭКП кежигүнүнге катап кириксеп турганы чугаажок. Ынчалза-даа ол эртем ажылынче катап эглип келбээн, ону күш-ажыл дептеринде демдегледер херечилеп турар. Ындыг-даа болза тыва дыл эртемнин үндөзилекчилеринин бирээзи Салчак Сотпаевич Лопсанның кылган эртем ажилдары Тывага эртем-билигнин сайзыраарынга канчаар-даа аажок ужурузалыг болганы чигзиниг чок.

Шаңгыр-оол СУВАҢ.

Кызыл хоорай.

ХОВАР ЧАЯЛГАЛЫГ ЭРТЕМДЕН

Апрель 10-да Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун оран-савазына Тыва черниң төлөптүг оолдарының бирээзи Ондар Киш-Чалааевич Дарыманың чырык адынга тураскааткан сактыышкын кержээзи болуп эрткен.

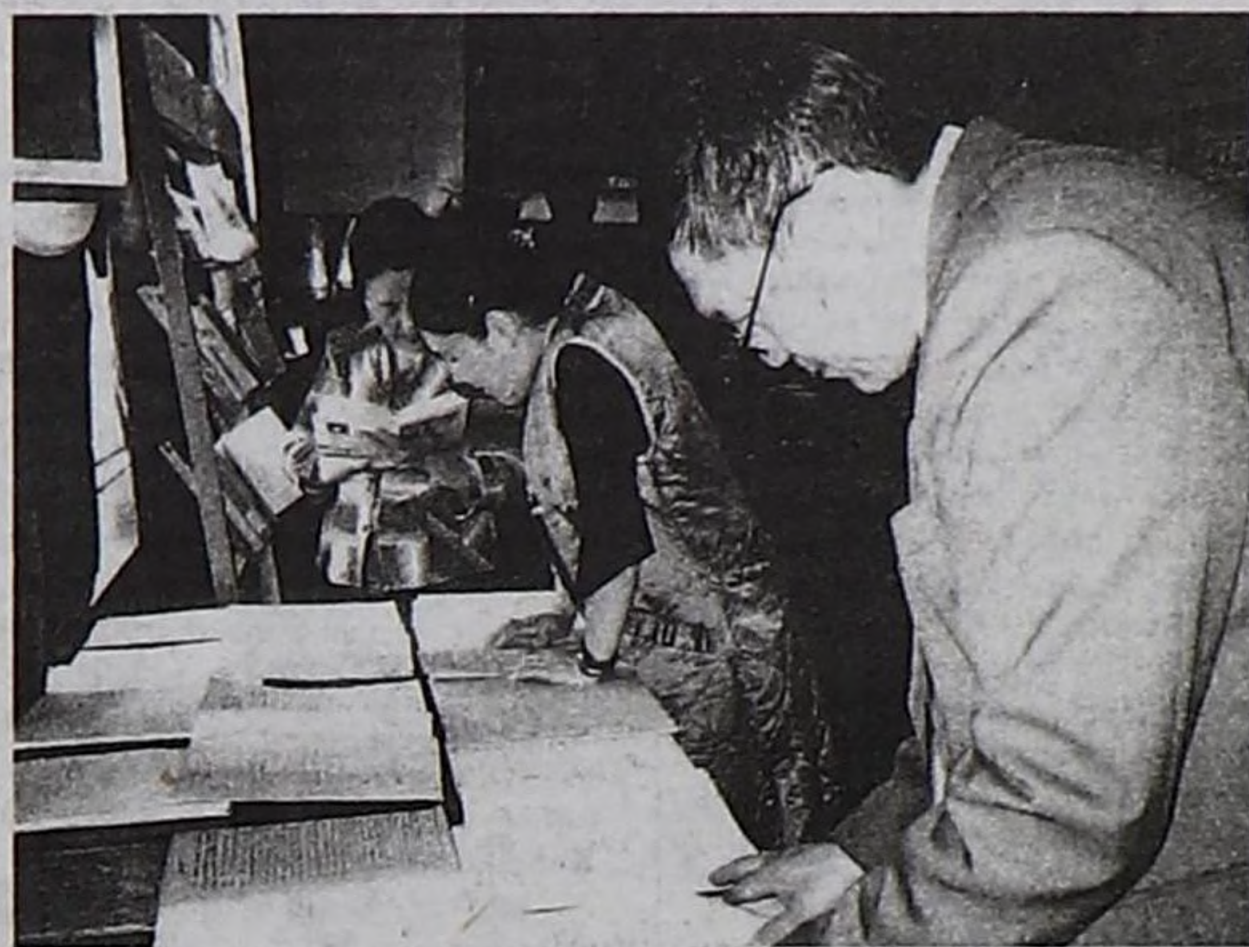
Бистиң аравыска чурттап-ажылдап чораан чоннуң сураглыг эртемдени, тыва улустуң аас чогаалының чыыкчызы, хөгжүмчүзү, ыраажызы, тоолчузу, журнализи, эмчи-домчузу, чургайжызы дээш, оон-даа хөй эртем-мергежилдиг болгаш билбес-тутпас чүвези чок кижини, төрүмелинден эртем-шидиге сонургалдыг, бургандан, өгбесалгалдан дамчып келген салым-чаяанныг, чырык угааны, буян сеткили-биле чонну эмнеп чораан Ондар Киш-Чалааевичиниң ол хүн 75 харлаан юбилейи турган. Сактыышкын кержээзинге оон өг-бүлезиниң ишти дайгымаа Астыкпановна Дарыма, ажы-төлү, уйнуктары, кады ажылдап чораан эш-өөрү, коллегалары, ат-сураа, алдар талазы-биле билдингир, сураглыг кижилер ужуражып чыгып келгеш, оон дугайында боттарының чылыг-чымчак сактыышкыннары-биле үлешкен.

Институттун хуралдаар улуг залына кижини бажы кизирт, аът бажы козурт, ында-мында чурук тырттырар аппараттарның чырыктары кызаңнаан, ханаларны долгандыр чуруктарлыг стендилер, номнар делгээн столдар кайы хөй. Оларның аразында эртемденнер, чогаалчылар, артистер, башкылар болгаш өскелер-даа бар.

Ондар Киш-Чалааевич Дарыманы Тывада билбес кижини ховар дээр болза, мында кандыг-даа чигиниң чок. Чоннуң кезээ мөңгедэ артар аас чогаалының могай-шылаг чок идепкейлиг чыыкчызы, оон камгалакчызы, эртем өргээзи болур институттун чоннуң аас чогаалының курлавырларын "алдын фондузунга" эң улуг үүлезин кириген өзек тургузукчуларның бирээзи, бурган башкының

өөредиин сөңнээн тарина-судурларның ачызында Тываның эм ооттары-биле чеже-даа кижиге бодунуң биче сеткили-биле, чылыг сөзү, чырык хүлүмзүрүү, хоюг холдары-биле ачы-буянын че-

Кады төрөөн кыс дуңмам-биле меңги, соодалыыс каккылашкан турган база дуңмамның кады арай кошкак турган болгаш, билер улустуң сүмезин эдерип, Киш-Чалааевич деп башкыга баар болза, ол кончуг дузалаар дээрге, оон хавак кырында "Восход" кафезиниң артында каът бажында чурттап турарын билеп алгаш, буянныг кижиниң чурттап турган бажынынга авам, кырган-авам, дуңмам, мен дөртөлзөн четкен бис.

дирген эмчи-домчу лама-башкызы, караң көрнүр хам-даа, октаргайды сылдыстарны беш салаа дег дендин эки билер, чүве эндевес чургайжызы-даа турган кижини деп сактыышкынның чылыг сөстөргө мен бодум алыс хуумда катчыр мен...

...Ынчан чаа 1997 чылдың кыжы чүве. Мен Кызылдың башкы институтун чаа дооскаш, аныяк специалист кижини бооп, школага орус дыл болгаш чогаал башкызы бооп ажылдап эгелзээн турган мен. Хүрээ-хииттер, лама-башкылар ол өйдө чаа бут кырынга туруп, ыңдыг-ла кончуг нептереңгей эвес турган.

Ортумак дурт-сынның, аптара дег мөгө-шыырак хөректиг, дыдыраш баштыг, сүүр думчуктуг, арнында хүлүмзүрүг чайнаан, назыны улгады берген эр кижини экин ажыдып, бажыңче кирерин чалады. Авамның кырган иези Вера Айыжыевна Күчүн (шын ады - Күчүн Айыжы уруу Ондар) Сүт-Хөл чуртуг Ондар уктуг кижини болганда, Киш-Чалааевичини: "Экин, дуңмай, сенден дуза дилеп келдим, буруудатпа шүве" — дээрге, ол бисти хүндүлөп, сүттүг шайын кудуп, удур-дөдир «дуңмай, угбай» деп сөстөрлүг чугаа-соодун эгелзээн.

Дириг чургайжы, лама-башкы деп кижини дыңнаандан башка, шак ыңдыг яңзылыг кижини-биле харылзажып, чугаалажып, оон айдыс-буянын алып деп чүүл ол үеде мээң уйгу-дүжүмге-даа турбаан чүве. Ондар Киш-Чалааевичиниң дыл-домааның аяңныын, хоюг-чымчаан, чечен-мергенин, ужу-уткалыын ынчан эскерген мен. Дуңмам биле меңээ башкы ном номчуп бергеш, салааларывысты кызыл удазын-биле шарып, херек ужуруг чүүлдерни кылгаш, дуңмамга эм ооттарны хапка ораап бергеш, канчаар, кажан ижерин аңаа тайылбырлап бергеш, бисче удур олуруп алгаш, оожуму кончуг айтырылар салып, чугаалажып олур. Дуңмамның болгаш мээң адыжымны көрүп, төлгөлеп база берди. Оон чугаалаан сөстери, чагы-сүмези кончуг тода, чиге болгаш өттүр көргөн ышкаш болганын кайгаан мен. Кижиниң эрткен назынының, чурттаан үезиниң дугайында өттүр көргөн угаадыллары, келир үеге хамаарышкан чугаалаан чүүлдери, даап бодаашкыннары шыңга дүжүп турарын, оон ачызы-биле дуңмамның сегип үнгенин мен бодум хуумда мынчага чедир эскерип чор мен.

Кырган-авам Ондар Киш-Чалааевичини: "Кончуг дээр эртем-

ден, тыва тоолдарны, тывызыктарны, ырыларны, аас чогаалды чыып чоруур кижини-дир" — дээрге, езулуг эртемден, бүгү тала-биле шыырак, ховар чаялгалыг кижини таныжып, буянын холдарын тудуп, оон чагы-сөзүн дыңнап, арга-сүмени ап, оон-биле кады чугаалажып олурганымны сактып кээримге, сактыышкын кержээзинге олурган бодумну, ишти-хөрээмни чоргаарал, шынап-ла, бүргөп келир чорду.

Ондар Киш-Чалааевич аравыска чок хөй-хөй узун назылыг солун болгаш чечен-мерген кижилер-биле үезинде ужуражып, эртинелиг даштар ышкаш хоочуннарның үнелиг сактыышкыннарын, оларның бурунгу ада-өгбелеринден дамчып келген тоолдарны, тывызыктарны, дүрген болгаш баштак, хөктүг чугааларны, ырыларны, алгыштарны, ужу-чаңчылдарны дээш, аас чогаалга хамааржыр оон-даа өске үнелиг материалдарны чыгаш, чырыкче үндүргени база ол ышкаш келир үеде оон парлаттынмаан ажылдарын ам-даа чонга бараалгадыры, ону чонга, аныяк-өскенге таныштырган үүлө-хөрээ улуг болганын келген кижини бүрүзү сактып чугаалашкан.

Карим МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Чүргүй-оол ДОРЖУ

(Уланчызы. Эгези № 38, 39 «Шында»)

Чогум ажыткан сүттен азы хойтпактан арага тигерин баштайла түрк дылдыг чоннар эгелзээн бе азы моолдарның өгбелери чогааткан бе деп чүве орта билдинмес. Төөгүдөн алгаш көөрге, моолдарның өгбелери бистиң эраның 8,9 вектеринде амгы чурттап турар девискээринге эвес, ыраккы чөөн чүкте Амур хемниң үстүкү агымнарынга көжүп-дүжүп чорааннар деп, эртемденнер санап турар. Олар колдуунда мал азыравайн, аңыыр ажыл-агыйлыг, балыктап, ойт-сиген дазылы чыып чип амыдырап чорааннар. Мал-маган азыраарын олар дараазында чүс чылдарда барыын чүкчө көжүп келгеш, түрктөрдөн өөренип алганнар.

Тываның девискээринден тывылган бурун хөй санныг хаяларда чурумалдардан (петроглифтерден) арага тип турарын, ону көгээрден азы өске савадан бөлүк кижилерниң кудуп ижип олурарын дашта оюп көргүскен чаңгыс-даа чурук азы сцена тыппас бис. Даш көжээлдерде Орхон-Енисейнин руниктиң алфавиди-биле бистиң эраның 7-ден 11 вектеринде бижээн бурунгу тыва бижимел тураскаалдарда арагага тураскааткан, ону алдаржыткан, оон дугайында чугаалаан чаңгыс-даа одуруг чок болуп турар. Арагага база ону ижеринге хамаарышкан медээлерни колдуунда тыва маадырлыг тоолдардан болгаш улустуң аас чогаалындан көрүп болур бис. Тыва эпостун шинчилекчизи эртемден Л.В. Гребневтиң тодаратканы-биле алырга тываларның аас чогаалының эң

ШАГАР САРЫГ АРЫНЫҢ ЧИГИРИ

бурунгу хевирлеринге хамааржыр маадырлыг тоолдарының кол сюжет тургузуу, ук чогаалдарның дыка хөй онзагай элементилери, оларның дылының сүүзүнү база уран-чечениниң эге үнденини бистиң эраның 8-9 вектеринде-ле салдыг болуп турар.

Тыва маадырлыг тоолдарда арага дугайында чугаалап турар база арагалаашкын кирген сценалар хаая эвес таваржыр. Чижээ, чаа төрүттүнген маадырның бодунга болгаш адынга маадырлыг ат бээр-биле оон ада-иези даг дег ээти дүлүп, далай дег араганы чыгаш, улуг бүрээзин тыртып, улуг кожуунун, биче бүрээзин тырткаш, биче кожуунун чыып, улуг найырдоюн кылырлар. Ынчалза-даа ыңдыг улуг байырлал үезинде, амгы бо үевиште дег, ынча кижини чогушкан азы чалчышкан, хербелешкен, сөглөшкен азы бижектешкен дээр чижектиг одуругларны тоолдардан чаңгысты-даа тыппас бис. Харындаа байыр-найыр магальг чаагай эрткенин, кулугур ыттын кудуруу дөжелгиче, кул кижиниң кулаа бүткүжө семиртир ашкартып-чемгертип хүндүлөткенин аас чогаалында айтыкан болур. Оон-биле чергелештир улустуң-аас чогаалында араганың хоразының,

эзириниң эндеглиг болурунун дугайында кичээндирген одуруглар хөй таваржыр. Чижээ, **Каңгывай-Мерген** деп тоолда чогаалдың кол маадыры болур Каңгывай-Мерген каты, кат-иезиниң аалынга арага ижип хүндүлөткөш, эрттир эзирээш, хөдөлгөш, чалчык-бузук чаңын көргүзүп каты, кат-иезиниң каң ожуун хул далган кылдыр үрей тепсел кааптар. Эртенинде човап, буруузуз миннип, моон соңгаар черле ыт ишпес ажыг сугну амзавас мен деп бады-даңгыраан, аксы-сөзүн бээр. Тоолдун маадыры Каңгывай-Мергенниң овор-хевирин база оон казыын таварыштыр чон ажы-төлүңге, аныяк-өскөнгө болгаш улуг-даа кижилерге араганы эзиртир ижериниң айылын, хоразын сагындырып, кичээндиргилг кижизидикчи суртаалды кылып чорааны ол.

Тываларның «араганың үс-түңгө чам үнер» дээр үлөгер сөзү дыка ханы уткалыг. **Ол дээрге араганы эмин эрттир ижип болбас, а бир эвес ынчалзыңза, кандыг-ла-бир чазың азы бак чаңың дөмей-ле суг кырында үлгир чам ышкыш көстүп үнүп келер дээни ол!**

Дөрбөттөр арага тигер шуу-

«Арага ижери дээрге-ле кижиниң эки тура-биле сээдеңээр...»

Д.МЕНДЕЛЕЕВ.

«ээзи» кончуг амыраар, суксуну ханар болгаш сеткили чымчаар дижир.

Тыва арага амыдыралга хүндүткелдин суксуну база бооп чораан. Шаанда үелерде тыва кижиниң өөнгө бир көгээр азы дөмбүн чүт арагазы кезээде турар турган, сүт дээрге кандыг-бир хүндүткелдиг азы улуг назылыг кижини өгтө кирип кээр болза, аяк шай-биле кады аңаа шиме арагазын сөңнеп кудар чаңчыл турган. Кайы-бир өгүнү арагазын кым-бир хүндүткелдиг кижини йөрээл сөглөп, сеткили өөрүп чобглап четтирген болза, ол өгүнү амыдыралы бай-шыдалдыг, амыр-менди, тодуг-догаа болур дижир.

Шиме арагазы тыва кижиниң амыдыралында езулалдың суксуну база бооп чораан. Куду дүшкен черге кудашкылар болгаш өгленчип турар оолдун, кыстың дөргүл-төрелдери база таныш-көрүштери араганы таарыштыр бичини ижип, сеткил-сагыжын билчип, хөөрежир турган. Кол-ла чүве, куда дүшкен черге араганы кончуг чурумнуг чүгө дөртөн хардан өрү назылыг кижилер ижер чаңчыл турган.

(Уланчылыг).

ССРЭ-ниң Улустуң артизи А.Б.Чыргал-оолдун 85 харлаарына уткуштур

ХӨГЖҮМНҮҢ УЛУГ БАЙЫРЛАЛЫ

Кызылдың уран чүүл училищези Күрүне шаңналының лауреады, ССРЭ-ниң Улустуң артизи, баштайгы тыва композитор-классик Алексей Боктаевич Чыргал-оолдун адын чоргаарал-биле эдилеп турар. Училище бо хүннерде ат-сураглыг композиторнуң 85 харлаар юбилейинге кидин түлүк белеткел ажилдарын чорудуп турар.

Апрель 13-те Кызылдың уран чүүл училищезинге оон директору В.В.Нагорный, башкылар А.Н.Саратовкина, С.Б.Ондар, А.Х.Кан-оол, В.С.Нанактаев, Т.Ч.Даваа бол-гаш өске-даа специалистер масса-лыг информация чепсектеринин журналистери-биле парлалга кон-ференциязын эрттирген. Башкы бүрүзү А.Б.Чыргал-оолдун чогаа-дыкчы ажил-чорудулгазының дуга-йында чугаалап, аңаа бедик үне-лелди берген. А.Б.Чыргал-оол чүг-ле кайгамчык композитор эвес, а уран талантылыг ши артизи бол-гаш танцы күүседикчизи база чораанын башкылар чылы-биле сактып чугаалаан. Тыва театрың, хөгжүмнүң, ниити ырың хөгжүлдө-зинге Алексей Боктаевич Чыргал-оол кирип келген үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг. Кызылдың уран чүүл училищезинин үндөзилекчизи, Тыванын күрүне филармония-зының уран чүүл удуртукчузу, тыва театрың хөгжүм килдизинин эр-гелекчизи ажилдарны үре-түнел-диг кылып чораан. Ол хөй-хөй тыва композиторларның чогаадыкчы оруун ажыдышкан башкызы, дагдыныкчызы. Алексей Боктаевич Тыванын Композиторлар эвилели-нин даргазы турар үеде ССРЭ-ниң

бүгү республикаларның Компози-торлар эвилелдери-биле харылзаа кончуг быжыг турган. «Тывада хөг-жүмнүг чай» деп фестивалга ат-сураглыг композиторлар Я.Френ-кель, А.Казенин, Л.Лядова, ыраа-жы И.Кобзон болгаш өскелер-даа кээп, арга-сүмезин берип турган.

В.В.Нагорный композиторнуң юбилейинге ниити белеткел кайы хире чоруп турарын таныштырган болгаш журналисттерниң айтырыг-ларынга харыылаан. ТР-ниң куль-тура болгаш информация политика-зының сайыды В.О.Донгактын дужаалы-биле оргкомитетти тургус-кан. Кылып чорудар хемчеглерниң планын ажылдап кылган. Концерт программаларын тургускан. А.Б.Чыргал-оолдун чогаалдарының чыындызын ном кылдыр парлап үн-дүрер. 2010 чылда аныяк компози-торларга деткимче болур чогаа-дыкчы лаборатория ажыттынар. Номчулга конференциялары эге-лээр.

Апрель 15-те училищеге «Мээң Тывам» деп хөгжүм хүннери-биле юбилейлиг хемчеглер ажыттынар. Инструменталдыг, симфониктиг, национал хөгжүм херекселдеринин оркестрлеринин концерти болур. Аңаа А.Б.Чыргал-оол-биле кады

ажылдап, эдержип чораан культу-ранын хүндүлүг хоочуннарынның сактыышкын кезээзин база эрт-тирер.

А.С.Пушкин аттыг национал библиотекага «Тываның улусчу уран чүүлү» деп делгелге ажытты-нар. Ол-ла библиотекага «А.Б.Чыр-гал-оол—тыва профессионал хөгжүмнүң үндөзилекчизи» деп беседаны эрттирер болгаш «Са-гыш-сеткилдин хөгжүмү» деп ном делгелге эл болур.

Апрель 18-те училищениң сур-гуулдары болгаш башкылары А.Б.Чыргал-оолдун төрөөн сууру Бай-Тайга кожунунуң Шуйже үнүүшкүннү кылыр. Аңаа компо-зиторнуң төрөл-дөргүл салгалда-ры-биле ужуражып, улуг концертти шуйжуларга бараалгадайр. Даар-тазында кожун төвү Тээли суурга байырлал уламчылаар.

Тываның хөгжүм-шии театры-на май 22-де 18 шакта республика-ның улуг уран чүүл коллективтери-нин киржилгези-биле «Мээң Ты-вам» деп юбилейлиг концерт болур. Сентябрь айда театрга «Мээң кү-зүм» деп симфониктиг хөгжүмнүң регионнар аразының фестивалы болуп эртер. Аңаа Красноярск крайдан, Хакасиядан болгаш өске-даа черлерден хөгжүмчүлөр кээп киржир.

Баштайгы тыва композитор-классик А.Б.Чыргал-оолдун хөг-жүм чогаалдары төрөөн черивис-тин делгемнеринге мөңгөде чаңгы-ланып артар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Мөөрей, мөөрей...

МОСКВАГА ШИЛИТТИНГЕН

2008 чылдың октябрь айда республиканың туризм болгаш чурт-шинчилел төвүнүн удурту-газы-биле ниити билиг школа-ларының аразына «Ада-чурт» эртем-шинчилел конференциязы болуп эрткен турган.

Аңаа илеткээ беш шыырак дээн ажилдарны Москвага эртер шилилде турже кириштирип чоруткан. Ук ажилдарның үжү түн-нел мөөрейге киржир эргени чаа-лап алган дугайында өөрүнчү ме-дээ келген. Ак-Довурактын 2 ду-гаар ортумак школазындан ийи ажил кирген: Чейнеш Сарыг-Дон-гактын «Аңгы-оолдун кокпазы-биле» (удуртукчу башкызы Л.Х. Ооржак) база Алдынай Бүрбүнүн «Сайзана: эрткен болгаш амгы үеде» (башкызы С.Н.Монгуш). Үш дугаар ажил — Кызылдың 5 дугаар школа-гимназияның өөреникчизи Анай-Хаак Монгуштуң «Дөгээ дааның онзагайы» (башкызы Н.Н.Куксин).

Апрель 13-17 хүннеринде бүгү Россия чергелиг мөөрейге бо уруглар киржир. Туризм болгаш чурт-шинчилел төвүнүн патриотчу кижизидилге талазы-биле мето-дизи А.В.Хомушку шилиттинген ажилдарның ээлерин эдерткеш, Москвага аъттаныпкан.

С.БАЛЧЫР.

РОССИЯНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАРЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГЛИГ СЪЕЗДИЗИ

Апрель 8-10 хүннеринде Москвага Россияның Чогаал-чылар эвилелиниң ээлчеглиг он үшкү съездизи болуп эрткен. Аңаа 200 ажыг делегат киришкен.

Оларның аразында Россияның 86 субъектилеринин Чогаалчылар эвилелдеринин удуртукчулары база бар. Тыванын чогаалчыларын эвилелдин удуртукчузу Маадыр-оол Ховалыг төлээлеп киришкен. Россияның Чогаалчылар эвиле-линиң даргазы Валерий Ганичев «Россия күрүнөзинге бараан бо-луру-биле күжүвүстү, эживисти

мөөңнээлиңер» деп аттыг отчеттук илеткелди кылган. Ол эрткен 5 чыл-дарның иштинде эвилелдин баш-таар черинин кылган ажилын илет-кээп. Съездинин делегаттары бот-тарының санал-оналын кирип, эви-лелдин ажилын улам калбарты-рының талазы-биле санал-оналын киригенер. Съезд баштаар черин чаа кежигүннерин соңгаан. Рос-сияның Чогаалчылар эвилелиниң даргазына дыл эртемнеринин доктору, профессор Валерий Ганичев катап соңгуткан.

Бистиң корр.

• Билип алыры артык эвес

ХЕРЕККЕ АЛБАС

Бичии кижичи чараш эвес дээривис багай сөстөрүни кайың өөренип, дыңнап алган болурул?

Сөс словарын ол уруглар са-дынга азы бажың чанында кады ойнап турар эштеринден дыңнап алганы-биле байыдып, немепп болур болгаш «чедип, билип алган» чүүлүн бажында улузу-биле үлежик-сээр. Бо таварылгада канчаарыл? Хорадаар бе, азы каттырып каар бе? Психологтарның санап турары-биле алырга, ону херекке албас, ону багай сөстөр чугаалаарындан уругну чайладырының бир эпиги

аргазы деп санап турарлар. Өг-бү-лениң кежигүннери чүү-даа бол-баан чүве дег алдынар болза, уруг эш-өөрүнден дыңнаан чүүлдеринге сонургалын дораан чидириптер.

АДЫН УТПА

Кижичи-биле чугаалажып тура, оон адын адаарының чугулазын психологтар демдегеп турар.

Кижинин адын ыткыр адааны делегейде эң онзагай хөгжүм кыл-дыр дыңналыр! Хөлүн эрттирбези билдингир болбайн аан. Эки дың-накчыларлыг болур дээр бол-зуңарза, эки танывас-даа кижиче-рин адын сактып алыры артык эвес.

КОНКУРСТУ чарлап тур

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы өг-бүле, уруглар болгаш дүрген дузаның социал албанының килдизинин кол специализинин эрге-дужаалының хостуг олудунга ажилдаар талазы-биле конкурстка киржиринге документиленни хүлээп алырының дугайында чарлап тур.

Мергежил талазы-биле негелделер:

дээди профессионал билиглиг болур (килдистин ажил-чорудулгазының угланыышкынынга дүгжүп турар), биче эрге-дужаалдарга ажылының стажы азы мергежилинин талазы-биле бир чылдан эвээш эвес ажил стажы.

Конкурстка киржирде дараазында документиленни кирир:

а) хууда билдиришкенини;
б) РФ-тин Чазаның 2005 чылдың май 26-да №667-р айтыышкыны-биле бадылаан майык-хевирге бодунуң холунуң үжүү-биле долдурган болгаш адын салган анкета, аңаа чуруктарын капсырылга кылдыр кожар;

в) паспортту азы ону солуп турар документиңиң хоолгазы (конкурстка киржири-биле келгенде ол документиңи боду көргүзөр);
г) ажил стажын болгаш мергежилин, эргежок чугула профессионал билиин бадыткап турар документиңи;

күш-ажыл дептеринин хоолгазы (албан ажил-чорудулгазын бир дугаар боттандырып турар таварылгадан аңгыда) азы хамаатының күш-ажылчы (албан ажилчы) ажил-чорудулгазын бадыткап турар өске-даа документиңи;

Профессионал билиинин, ол ышкаш хамаатының күзелинин талазы-биле немелде профессионал билиинин дугайында, эртем чадазын тывысканының, эртем адының дугайында документиңиң хоолгазы ону нотариалдыг азы ажылдап турар (албан ажилчының) черинин талазы-биле кадрлар албаны бүртүккэн турар.

д) 086-У хевиринин эмчи справказы.

Документиленни оларны хүлээп алырының дугайында чарлаан хүнүнден 30 хонуктуң иштинде 8 шактан 17 шакка чедир дараазында адреске хүлээп алыр: **Московская кудумчузу, 2, № 307 кабинет. Харылзажыр телефону: 5-15-07.**

Тодаргай информацияны албан езузунуң сайтында салган: www.mintrudrt.ru

ЧАРЛАЛ

Дебитор өрелерни садып турар. Документиленни белен.

1. «Ак-Довурактын ЧЭТ» ККБ
2. «Улуг-Хемнин чылыгэнерго» ККБ
3. «Шагаан-Арыгның Водоканал» МКБ
4. Тыва Республиканың «Водоканал» ККБ

Харылзажыр тел: (39422) 9-18-09, 9-19-46.

Үүлгедиг болгаш яла

КЕДИРЛИ ХАЛДЫ БЕРГЕН

Өске кижинин үрелик машиназының рулюнун артынга олурупкан болгаш транспорт орук озал-ондаандан үш кижичи өлгөн. Тыва Республиканың чурттакчызы болур чолаачы судтун шиитпири-биле үш чылда хосталгазын казыттырып шииттирген.

РФ-тин Кеземче кодекизинин 264 чүүлүнүн 3 кезээнде көрдүнген кем-херек: оваарымча чогу-биле ийи болгаш оон хөй кижини өлүмгө чедирген орук шимчээшкенинин дүрүмүн болгаш транспортту ажылгаарының дүрүмнерин хажытканы дээш, Айдын Бянмааны суд буруулуг деп көргөн.

Орук шимчээшкенинин дүрү-мүнүн 2.3 пунктузу чолаачы чоруп-тарының мурнунда болгаш орукка транспорттун техниктиг байдалы-ның белинин хандырап хүлээлгелиг деп көрүп турар. Транспортту ажылгаарын чөпшээрээр талазы-биле кол негелделери — оларның шимчээшкенинин үезинде руль башкарылганы, дериг-херекселдин тургузуу үрелик болза, караңгы үелерде болгаш көстүрү багай байдалдарда машинаның чыры (фаралар) болгаш хемчээл оттары

чырывайн турар болза, шимчээш-кини чөпшээрэвес. Айдын Бянмаа эрткен чылдың август айның 31-ниң кезээзинде үрелик «ВАЗ—21061» машинаны башкарып чорааш, ыра-кы чырык сайгылгааны ажылдавайн турда-ла, М—54 автооруктун (Красноярск—Куркызыгаар) 768 километринге турган «КамАЗ-5320» машинаның кузовунун соон-че кедирли халды берген.

Суд хуралына чолаачы боду-нун буруузуң долзуу-биле би-линген, онааган буруудадыш-кына чөпшээрешкен. Суд чин-гелделиг байдалды өөренип көргөн болгаш шииттирген кижинин үш чыл иштинде транспорт башкара эр-гезин казааш, үш чылды колонияга эрттирер кеземчени онааган.

Ольга ДЕГТЯРЕВА.

Би-Хем кожунунуң проку-рору.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tuva.ru

КИЛДИСТЕР: нийтилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агы, очулга — 2-17-09, үлөтпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8960. Чагыг 40. Номери парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.